

Slovensko nacionalno oblikovanje

1. Začetki slovenskega narodnega gibanja
2. Slovensko narodno gibanje v predmarčnem obdobju
3. Oblikovanje narodnega programa (1848)
4. Slovenci v obdobju Bachovega absolutizma
5. Obnova ustavnega življenja
6. Taborsko gibanje
7. Slovenci v obdobju Taatejeve vlade
8. Razvoj političnih strank
9. Slovenci in (jugo)slovanska ideja
10. Zgodnja industrializacija slovenskega prostora
11. Gospodarski razvoj na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja
12. Agrarna kriza in izseljevanje
13. Gospodarski in družbeni razvoj na prelomu stoletja

1. Začetki slovenskega narodnega gibanja

Začetki narodnega gibanja (Hrochova faza A) pri Slovencih segajo v obdobje, ko sta Marija Terezija in Jožef II. z reformami poskušala doseči »največjo možno srečo za največje število ljudi«. Razsvetljena vladarja sta se zavedala, da svojih ciljev ne moreta doseči le s socialnim discipliniranjem, ampak tudi z učinkovitim »prepričevanjem« in izobraževanjem podanikov, kar je bilo možno le z upoštevanjem jezika večinskega kmečkega prebivalstva, ki ni razumelo jezika državne uprave (nemščine).

PRIZADEVANJA ZA REGENERACJO LJUDSKEGA JEZIKA

Da bi človeka naredili »v več rečeh bel vrednega inu najdenega«, so država, cerkev in razsvetljeni posamezniki (meceni) podpirali prizadevanja za širjenje splošne (in šolske) izobrazbe. Usmerjenost v pragmatično kulturno delo se je kazala z izdajanjem različnih koristnih besedil, ki so »preproste, neizobražene naslovnike« učila šolskih in strokovnih znanj ter jih vzgajala v koristne državljane. Od konca šestdesetih let 18. stoletja, zlasti pa po razglasitvi splošne šolske obveznosti leta 1774, je literarna produkcija v ljudskem jeziku na Kranjskem hitro naraščala.

Blaž Kumerdej je v načrtu za organiziranost ljudskega šolstva na Kranjskem (1772) zapisal:

»Če bi znali brati in pisati, bi bilo prav lahko jim dopovedati voljo deželnega kneza, če bi jo natisnili v deželnem jeziku ter jo preprostemu človeku razglasili, kakor to delajo v drugih deželah. S pomočjo knjig bi jih mogli seznaniti tako z verskimi kakor tudi z gospodarskimi nauki, da bi laže pridobivali in proizvode izmenjevali ter državi davke plačevali.«

Pisci različnih koristnih besedil in prevajalci svetega pisma, ki so si prizadevali dokazati, da »kranjski« oz. »vindišarski« jezik po gibčnosti, okretnosti in melodiji ne zaostaja za drugimi jeziki, so se kmalu srečali s problemom standardizacije jezika. Množično opismenjevanje namreč zahteva vzpostavitev knjižnega standarda, ki bi bil razumljiv večini prebivalstva.

Marko Pohlin se je v Kranjski gramatiki (1768) naslonil na jezikovno različico, kot so jo govorili v Ljubljani s predmestji. Večina drugih avtorjev se je navezala na staro protestantsko tradicijo. Jurij Japelj in Blaž Kumerdej, ki sta se po naročilu ljubljanskega škofa Karla Herbersteina lotila prevajanja svetega pisma (1783), sta »posvojila« Bohoričeva slovnica pravila in pisavo ter poskušala jezik postaviti na širšo (osrednjeslovensko) podlago, značilno za Dalmatinovo Biblijo. Najpomembnejši pripadniki Zoisovega kroga so po izdaji tolerančnega patenta leta 1781 sistematično »odkrivali« protestantsko literarno in jezikovno tradicijo (Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik, Jernej Kopitar).

STANDARDIZACIJA JEZIKA

Prizadevanj za kultiviranje in standardizacijo jezika na začetku niso vodili zavestni nacionalistični načrti, ampak znanstven interes, ki je izhajal iz želje po klasifikaciji obstoječih jezikov. Tudi »slovenski« jezikoslovci so pripravljali slovnice in sestavljali slovarje, ki naj bi omogočili ustreznejšo rabo jezika.

Pri delu za regeneracijo »kranjskega jezika« je imela precejšnje zasluge posebna »normirna« komisija, ki je leta 1779 štela 15 članov. Na prvem delovnem sestanku komisije 28. maja 1779 je Blaž Kumerdej njene naloge opredelil takole:

»Prišel je ugoden trenutek, ko nimamo več vzroka, da bi se sramovali, ako govorimo kranjski. /.../ Ne sme se prezreti, gospodje, mi, katerih število je naraslo že na 15 mož, smo se iz svoje marljivosti lotili dela, da svoj kranjski jezik spravimo v pravila ter ga popravimo; trudili smo se torej in iskali v kranjskem pravopisu povsod vzrok in osnovo, kjer so ravnali naši predniki na slepo srečo in po svoji volji /.../«

Potem ko so pisci sprva ugotavljali sorodnost »kranjščine« (t. j. kranjske slovensčine) z »vendščino« na Koroškem in Štajerskem in z drugimi slovanskimi jeziki (Marko Pohlin, Blaž Kumerdej, Ožbalt Gutsman), se je iz širšega (južno)slovenskega okvira perspektiva počasi ožila na »slovenske dialekte« v Notranji Avstriji. Prvi je jasno opredelil jezikovno istovetnost notranjeavstrijskih Slovanov Anton Tomaž Linhart, ki je v peticiji kranjskega stanovskega odbora cesarju Jožefu II. (1786) in v pismu Karlu Gotlibu Antonu (1789) notranjeavstrijske Slovane označil za jezikovno celoto, ki da govori enoten slovanski (vwindisch) jezik, drugačen od hrvaškega.

Anton Tomaž Linhart (1756-95) je ugotavljal:

»Jezik na Koroškem se od kranjskega nekoliko loči kakor tudi jezik na Štajerskem. Razločki izhajajo iz sožitja tu z nemškimi, tam z italijanskimi sosedi, iz ravne ali hribovite pokrajine, iz načina zaposlitve, kije temu ali onemu kraju lasten itd. itd. Toda ta različnost ne zadeve notranje strukture, ne načina izražanja, ne besedotvorja - večidel se omejuje le na izreko.

To stališče so postopno prevzeli drugi jezikoslovci. Jernej Kopitar je v slovnici slovenskega jezika (1808) ugotavljal, da govorijo kranjski, koroški in štajerski Slovani isti jezik, ki ga sicer na Kranjskem imenujejo kranjščina, v drugih deželah pa vindščina.

Valentin Vodnik (1758-1819) je v časopisnem oglasu v Telegraph Officiel (1813), s katerim je napovedal skorajšnji izid svojega nemško-slovenskega slovarja, bralce obveščal, da obsega slovar »čisti slovenski besedni zaklad Wendovali Windovna Kranjskem, Štajerskem, na Koroškem in Goriškem ...«

ZGODOVINA

Na podlagi ugotovljene jezikovne sorodnosti Kranjcev in Windov (t.j. Slovanov na Koroškem in Štajerskem) je Linhart sklepal, da so slovanski prebivalci Notranje Avstrije isti narod, ki je bil zaradi politične ureditve razcepljen v dva dela. Sam ga še ni poimenoval z etnikom Slovenec; ta oznaka pri Linhartu pomeni Slovana. Po Linhartu so notranjeavstrijski Slovani jasno zamejena, od drugih narodov razlikujoča se zgodovinska, jezikovna in kulturna skupnost (narod) z »nesporno kontinuiteto« v Karantaniji. Linhart je jezik in zgodovino postavil kot temelja slovenskega naroda, čeprav Slovencev še ni poimenoval in jim ni določil natančnega ozemlja.

V oglasu, ki je v Laibacher Zeitung z dne 17. avgusta 1786 napovedoval izid prvega dela knjige Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, je Linhart zapisal:

»Tisti narod, ki stanuje na južnem delu avstrijskega področja med Dravo in Jadranskim morjem, ki pripada velikemu, imenitnemu ljudskemu deblu Slovanov, kije po svojem jeziku in poreklu ena in ista ljudska veja in ki ga le slučajno - četudi zgodovinsko ne čisto pravilno - delijo na Kranjce in Vinde, pač zasluži lastno zgodovino. Dolej so nam jo prikazovali lepo kosih in raztreseno v letopisih dežel, v/ katerih le-ti prebivajo, nikoli pa ne v vsej povezanosti njihovih usod in dogodivščin.«

ZAMIŠLJENA NARODNA SKUPNOST

Na skupnost jezika »naloženi« (skonstruirani) zgodovinski spomin, kije nujen za nacionalno identiteto, je postavil temelje za vznik in razvoj narodnega gibanja v pravem pomenu besede. Kot pri drugih narodih je tudi pri Slovencih šlo za nekakšno »izumljanje tradicije« (Eric Hobsbawm). S prepletom jezikovne in zgodovinske istovetnosti je v glavah intelektualcev

nastal nov narod, ki so začeli označevati z etnikom Slovenci. Etnik Slovencev, s katerim so (v slovenski obliki) do konca 18. stoletja označevali Slovane (Wenden, Winden) na Koroškem in Kranjskem (tudi Lužiške Srbe in Slavonce na Hrvaškem), je počasi dobival ožjo, (vse)slovensko vsebino. Problem poimenovanja se je postopno razrešil po letu 1809, ko je češki jezikoslovec Josef Dobrovsky predlagal skupno ime »Slovani« (Slawen), pri čemer naj bi bili »Winden« po novem »Slovenen«. Razlikovanje se je naprej pojavilo v dopisovanju med slovenskimi intelektualci, naspred v nemščini (Slovenen) in latinščini (Slovenicus), nato tudi v slovenščini.

DEŽELNA ZAVEST

Ugotovitve, do katerih so se na prelomu 18. v 19. stoletje dokopali »prerodni« delavci (opredeljevanje jezikovne skupnosti Kranjcev in Vindov, vključno s hrvaškimi kajkavci, kot posebne »slovenske« narodne skupnosti, ki je utemeljena v zgodovini - Karantaniji), so imele velik vpliv na potek nacionalnega gibanja v predmarčnem obdobju, a v obdobju nastanka niso bistveno vplivale na identiteto širših slojev. Takratna kolektivna zavest je bila ozko lokalno (deželno) omejena. Večina »preroditeljev« ni prestopila deželne zavesti. Pohlin je poudarjal, daje njegova domovina Kranjska in »kranjščina« materni jezik. Linhart se je imel za Kranjca in ne za Slovence, enako Zojs, Kopitar in Vodnik, Med večinskim kmečkimi prebivalstvom je prevladovala deželna in celo lokalna identiteta. Deželno zavest je spremljala zavest o pripadnosti določenemu jeziku (koroški in štajerski Slovan sta vedela, da nista Nemca), a občutka povezanosti med njimi ni bilo. Povsod seje kazalo, kako prav imajo tisti, ki trdijo, »da etničnost v prvi vrsti obstaja v glavah ljudi«.

Nemški publicist Franz Sartori, kije leta 1807 prepotoval Koroško (potopisje objavil leta 1811 na Dunaju), je med drugim zapisal:

"Korošec svoje sosede, Štajerce in Kranjce, imenuje inozemce; zgornji Korošec obravnava prebivalce spodnje Koroške kot tujce."

Do razširitve zavesti o Slovencih kot posebni, najezični in zgodovini utemeljeni skupnosti med širši krog »patriotov«, ki so propagirali idejo, je moralo preteči še veliko vode, Ideja se je lahko »prijela« šele, ko seje povečala pismenost in je narasla knjižna produkcija z nacionalnimi sporočili (idejo o skupni preteklosti in željo po enotnosti v prihodnosti). Predvsem se je morala razkrojiti stanovska družba, v kateri je zijal prepad med večino kmečkega prebivalstva in plemstvom ter meščanstvom, Ideja narodnosti je namreč ponujala »integracijo« zunaj stanovskega modela: v narod se je lahko vključil tako kmet kot meščan ali plemič.

2. Slovensko narodno gibanje v predmarčnem obdobju

Po vnovični vključitvi ilirskih provinc v avstrijsko cesarstvo (1814) so bile avstrijske oblasti zlasti na Kranjskem bolj dovzetne za pobude nosilcev narodnega gibanja. Dovolile so slovenski pouk na nedeljskih šolah, na ljubljanskem liceju so ustanovile »stolico« (katedro) za poučevanje »slovenskega jezika« (1817), prevajale so vladne odredbe in zakone (Valentin Vodnik jih je prevajal do smrti 1819) in podpirale izdajanje poljudnih vzgojnih knjig. Zunaj Kranjske so bile bolj zadržane do zahtev narodnega gibanja. »Slovencev« niso priznavale kot enotnega naroda, ampak so jih obravnavale različno po posameznih deželah. Tak odnos ni presenetljiv, saj so tudi »slovenski« intelektualci v svojih prizadevanjih za uveljavitev ljudskega jezika v šolah, uradih in javnem življenju izhajali po večini iz ozkih deželnih ali iz širših (južno)slovenskih izhodišč. Različni pogledi na kulturno združevanje so prišli do polnega izraza v prizadevanjih za oblikovanje novega črkopisa in poenotenje (standardizacijo) slovenskega knjižnega jezika.

JEZIKOVNI PARTIKULARIZEM

Na podlagi zamisli Jerneja Kopitarja o enotnem črkopisu za vse (južne) Slovane sta sredi dvajsetih let nastali dve novi pisavi, na Štajerskem »dajncica« (1824) in na Kranjskem »metelčica« (1825). Prvoje zasnoval radgonski kaplan Peter Dajnk, drugo Franc Serafin Metelko. Nova črkopisa sta izhajala iz načela, naj ima vsak glas svoj znak (npr. č, ž in š), uvedla sta vrsto novih (cirilskih) črk, ki jih bohoričica ni poznala. Črkopisa sta povečala zmedo na jezikovnem področju in naletela na odpor vodilnih intelektualcev (Matija Čop, France Prešeren). Oba sta bila v šolskih učbenikih prepovedana (metelčica 1833, dajncica 1838). Tedaj se je postopno začel uveljavljati

pisava »gajica«, ki jo je leta 1830 iz češine prevzel hrvaški narodnjak Ljudevit Gaj. Sprva so v njej pisali predvsem štajerski, ilirsko usmerjeni avtorji, po letu 1840 pa se je razširila po vsem slovenskem prostoru. Za njeno uveljavitev so imele velike zasluge Bleivveisove Novice, ki so začele izhajati leta 1843.

Hkrati z oblikovanjem novih pisav se je povečala zmeda na področju knjižnega jezika, kjer so se druga ob drugi oblikovale različne jezikovne različice, ki so izhajale iz regionalnih posebnosti. Z metelčico so kodificirali »kranjsko«, z dajncico pa »vzhodnoštajersko« (na območju med Dravo in Muro) različico knjižnega jezika. Zato je hkrati z debato o ustreznem črkopisu postalo aktualno vprašanje enotnega knjižnega jezika. Na Kranjskem so vztrajali, naj bo podlaga knjižnega standarda osrednjeslovenska različica z najdaljšo tradicijo. Na Štajerskem (in Koroškem) so bili skeptični do tega. Zahtevali so, naj knjižni standard upošteva tudi jezikovne posebnosti Štajercev (e-ji brez vokalne redukcije), Za upoštevanje teh sije zlasti prizadeval Stanko Vraz, ki v Ljubljani ni naletel na razumevanje.

Leta 1832 seje Anton Murko v nemško pisani »teoretično-praktični« slovnici slovenskega jezika zavzel za oblikovanje knjižnega standarda na kranjski tradiciji: »Doslje smo bili štajerski Slovenci tako po jeziku kot pisavi tesno povezani s Kranjci, njihova kot naša pisateljska dela so bila skupna lastnina nas vseh. Sedaj pa se dviga med nas stena ločitve, kije enako pogubna za jezikovno kot narodno kulturo in grozi, da bo uničila dosedanjo skupnost, potrebno za napredek in razvoj jezikovne in ljudske izobrazbe /.../«

ILIRIZEM

Zahteve štajerskih Slovencev, naj knjižni standard bolj upošteva značilnosti vzhodnoštajerskega govora, ki se ni bistveno razlikoval od hrvaške kajkavščine, so izhajale iz romantične ideje o enotnosti južnih Slovanov (Ilirov). Na mlado generacijo patriotov s Štajerskega, ki so kot študentje začeli delovati konec dvajsetih in na začetku tridesetih let (Jožef Muršec, Oroslav Caf, Štefan Kočevar, Fran Miklošič, Stanko Vraz, Davorin Trstenjak), je imel velik vpliv Ljudevit Gaj (študiral je v Gradcu), ki je pod Kopitarjevim in Kollarjevim vplivom leta 1830 za južne Slovane predlagal uvedbo (enotne) češke pisave (»gajice«) in oblikovanje skupnega »ilirskega« (južnoslovenskega) knjižnega jezika. Hitro so sprejeli gajico in se ogreli za vzpostavitev »ilirskega« knjižnega standarda, ki naj bi po načelu: »Poberimo od vsakega najboljši!« vseboval elemente vseh južnoslovenskih narečij. Šlo naj bi za umeten, sestavljen jezik, ki bi upošteval tudi slovenščino.

Na Hrvaškem je šel razvoj v drugo smer, saj je Gaj na začetku leta 1836 v svojem listu Novine ilirske s priložo Danica ilirska opustil kajkavščino in začel pisati v štokavščini, ki jo je Vuk Stevanović Karadžić postavil za jezik Srbov. Vraz se je strinjal s prevlado štokavščine, ki je »ilirščino« oddaljevala od slovenščine, a v svojih pogledih je bil vedno bolj osamljen. Popolne opustitve slovenskega jezika pa ni sprejel noben slovenski navdušenec nad ilirizmom. Celo Vraz je svoje nazore o kulturni (jezikovni) enotnosti južnih Slovanov opredelil v obliki teze o jezikovnem dualizmu: vse višje slovstvo (namenjeno meščanstvu) naj bi bilo v »ilirščini«, nižje slovstvo (nabožne, šolske in poučne knjige) naj ostanejo v »domaćem narečju«. Za višje slovstvo v ilirskem jeziku seje zavzemal zaradi premajhnosti slovenskega knjižnega trga.

ČOP-PRESERNOV KROG

Ilirizmu so najostreje nasprotovali na Kranjskem. Matija Čop, France Prešeren in nekateri drugi sodelavci almanaha Kranjska čbelica so vztrajali pri samostojnem slovenskem kulturnem razvoju in samobitnosti. Od ilircev so sprejeli gajico, pobude za širše kulturno (jezikovno) povezovanje Slovencev s Hrvati in južnimi Slovani pa so zavračali, Zlasti Prešernu se je zdela ideja o skupnem ilirskem knjižnem jeziku neuresničljiva.

V polemiki z ilirizmom so sodelavci Kranjske čbelice s kranjskega prehajali na (vse)slovensko stališče. Prešeren, ki je začel kariero kot kranjski pesnik, se je prek soočenja z ilirizmom prelevil v slovenskega. V Sonetnem vencu (1834), Krstu pri Savici (1835) in Zdravljici (1844) je jasno zarisal tragično narodovo zgodovino, ki da je po zlati dobi samostojnosti v Samovi plemenski zvezi padel v tisočletno sužnost tujcem. Prešeren je Slovencev pomnilki tudi vizijo boljše prihodnosti, kije nujni del vsakega nacionalizma.

NOVICE 1843

Prelom v narodnem gibanju je pomenil začetek izhajanja Kmetijskih in rodkodelskih Novic (5. julija 1843), ki so počasi uvedle gajico (do ilirizma so bile skeptične). Iz leta v leto so utrjevale slovensko identiteto. Matija Majar je že na začetku leta 1846 ocenil, da so se ob pomoči Novic Slovenci »izdrinili iz spanja«: »ljubezen do svojga materinskega jezika in naroda se je v domorodnih srcih vnela, vsi naši ljubitelji siavjanstva, pisatelji in bralci so se okolo Novic zverstili.«

Novice so pred revolucijo 1848, ko je slovensko narodno gibanje stopilo iz kulture v politiko, oblikovale vse elemente, ki so sestavni del sodobne nacionalne zavesti. Ustvarile so »narodno zgodovino«, ki je izhajala iz (sicer napačne) teze o avtohtonosti Slovencev. Z avtohtonističnimi prispevki se je posebno izkazal Matevž Ravnikar-Poženčanin, ki se je v dokazovanju slavne narodove preteklosti opiral kar na Vodnikove verze: »Od prvega tukaj, stanuje moj rod, če ve kdo za druž'ga, naj reče od kod?«

V Novicah in drugih publikacijah so avtorji iz različnih dežel vedno pogosteje uporabljali etnik Slovinci in oznako slovenski jezik. Z oznako Slovenija, kijeje leta 1844 v Novicah uporabil Jovan Vesel Koseskvodi načast Ferdinandu L, so začeli označevati še ne povsem opredeljen »etnični prostor« Slovencev. Slovenija je bila sprva zamišljena enota, ki je nista poznali ne geografija ne zgodovina in je v obstoječi upravni resničnosti ni bilo, je pa zbujala misel o povezavi vseh Slovencev.

NARODNA IN DEŽELNA ZAVEST

Ob relativno majhnem številu »patriotov« se je počasi uveljavljala sodobna nacionalna zavest. Zajela je del izobražencev in meščanov ter se širila od človeka do človeka, od profesorja do učenca, od dijaka do dijaka. Večina kmečkega prebivalstva (skoraj 90 odstotkov prebivalstva) tako kot drugod v monarhiji ni bila nacionalno opredeljena. Pri njih sta prevladovala lokalna in deželna identiteta ter občutek pripadnosti monarhiji, ki sta ju poosebljala dinastija in cesar.

Uveljavljanju sodobne slovenske nacionalne zavesti so stale nasproti številne ovire, Metternichovska Avstrija sicer ni povsem nasprotovala slovenskim kulturnim prizadevanjem, a je iz strahu pred panslavizmom onemogočila marsikateri slovenski kulturni projekt. V nemščini je videla pomembno sredstvo združevanja heterogene države. Še močnejša oviraje bila pokrajinska razcepljenost. Zaradi močne deželne identitete, ljubosumja in posebnih interesov je marsikdo, ki je sicer stal v prvih vrstah »narodnega gibanja«, svojo deželno zavest le s težavo podredil nacionalni.

3. Oblikovanje narodnega programa (1848)

Kmalu za Dunajem (13. marec 1848) in drugih večjih mestih v monarhiji je revolucionarni val pljusnil v provinco in odmeval tudi v slovenskih deželah. Novice o padcu kanclerja Metternicha, ukinitvi cenzure in objlubi cesarja, da bo razglasil ustavo, so naletele na navdušenje meščanstva,

PROGRAM ZEDINJENE SLOVENIJE

Zmaga revolucije je prineslasvobodotiska in dala možnost za javno obravnavo in propagiranje ideje o združitvi slovenskega narodnostnega ozemlja ne glede na deželne meje. Prvi je bistvo zedinjene Slovenije zajel duhovnik Matija Majar - Ziljski

V peticiji cesarju in v tiskanem letaku Kaj Slovenci terjamo? iz začetka aprila 1848 se je Matija Majar zavzel za oblikovanje posebne samoupravne Slovenije z njenim lastnim deželnim zborom: »... da se vsi Slovenci, kakor najbližji brati, zjedimo v jeden narod, in da bi imeli vsi vkup jeden slovenski zbor.«

Natančneje so program zedinjene Slovenije ubesedili Slovenci (intelektualci in študentje) na Dunaju. V ustanovnem razglasu društva Slovenija 20. aprila 1848 so zahtevali, »da se politiško razkropljeni narod Slovencev na Kranjskim, Štajerskim, Primorskim in Koroškim kakor jeden narod v eno kraljestvo z imenom Slovenija zediní«. Skoraj istočasno so se za združitev Slovencev ne glede na deželne meje v preurejeni Avstriji zavzeli Slovenci v Gradcu. Sredi aprila ustanovljeno društvo Slovenija je 22. aprila v Gratzter Zeitung zahtevalo »ukinitvev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh ven narod.«

Program zedinjene Slovenije, ki je predvideval federalizacijo monarhije na podlagi nacionalnega principa, se je povezoval z zahtevo po enakopravnosti slovenskega jezika v uradih, šolah in na sodiščih, po ustanovitvi slovenske univerze in marsikdaj z zahtevo po tesnejši povezavi s Hrvači. Kljub argumentom grofa Antona Alexandra Auersperga, ki jih je javno prepričeval, da bo v demokratični združenji Nemčiji zagotovljena enakopravnost nenemških narodov, so nosilci programazedinjene Slovenije poskušali organizirati bojkot volitev v frankfurtski parlament, ki so začetku maja 1848 potekale tudi na večini današnjega slovenskega ozemlja (razen v Prekmurju in nekdanji beneški Istri). Bojkot ni bil tako uspešen kot na Češkem. Izvolitev poslancev so zavrnili le v kranjskem in ptujskem volilnem okraju.

Volivci v Kranju so zavrnili izvolitev poslanca v frankfurtski parlament s to obrazložitvijo: »Mi nočemo imeti nobenega posla z nemško zvezo držav in zato tudi sploh in pod nobenim pogojem ne damo naših glasov za volitev poslanca in njegovega namestnika v nemško narodno skupščino v Frankfurtu ob Maini. /.../ imamo sploh trdno zaupanje v splošno znano pravičnost in dobroto našega premilostljivega cesarja, prepričamo namdremu sklepu najvišjega, da za nas pošlje poslance v nemško narodno skupščino v Frankfurt, ker nismo sovražno razpoloženi do nemške zveze držav, ampak se ji le zato nočemo priključiti, da ne bi bila ogrožena naša narodnost.«

V revolucionarnem letu so slovenski politični voditelji obstoj slovenskega naroda povezali z ohranitvijo Avstrije. Nasprotovali so ideji, da bi slovenske dežele postale del združene Nemčije. Želeli so si, da bi se Avstrija spremenila v državo, v kateri bodo dobili svoje pravice tudi Slovani (Slovenci). Šlo je za slovensko različico avstroslavizma, ki je bil značilen za večino slovanskih narodov.

V nasprotju s popolnostjo programa zedinjene Slovenije je bila šibkost in maloštevilnost tabora, ki ga je oznanjal in stal za njim, Peticijsko gibanje v podporo zedinjeni Sloveniji, ki se je na pobudo dunajske Slovenije začelo sredi maja in je trajalo do poznega poletja 1848, ni bilo uspešno na celotnem slovenskem ozemlju. Ob močni deželni zavesti se je številnim, ki so se sicer zavedali slovenskih korenin, program zdel preradikalen, saj je predvideval oblikovanje avtonomne slovenske enote ne glede na stare deželne meje. Številne je motila »iliriska« (jugoslovanska) usmerjenost dela voditeljev na-rodnega gibanja. Prepričani so bili, da bi bila združitev »zedinjene Slovenije« s Hrvaško civilizacijski korak nazaj ali pa bi postavila pod vprašaj slovensko narodno samobitnost, Programu Zedinjene Slovenije je nasprotovalo nemško meščanstvo na Slovenskem, ki je zagovarjalo tako združitev Nemčije, v kateri bi Avstrija ohranila vodilno vlogo.

Program zedinjene Slovenije je dobil najbolj jasno potrditev na slovenskem kongresu v Pragi (2.-12. 6. 1848). Slovenske narodopolitične zahteve so vključili v besedilo adrese na cesarja, ki je natančno opredelila »želje« vseh slovanskih narodov monarhije. Jeseni 1848 je v program zedinjene Slovenije privolila tudi nemška levica v avstrijskem državnem zboru. Ta je po zatrtju oktobrske revolucije na Dunaju nadaljeval svoje delo v Kromerizu, slovenski program (zagovarjala sta ga slovenski poslanec Matija Kavčič in češki politik František Palacky) pa v njem ni dobil podpore.

KOZLERJEV ZEMLJEVID SLOVENSKE DEŽELE IN POKRAJIN

Z oblikovanjem programa zedinjene Slovenije se je pojavila potreba po geografski opredelitvi »slovenskega etničnega prostora«. Na pobudo Matije Vertovca se je maja 1848 naloge lotil Peter Kozler (1824-79), član dunajske Slovenije. Ker si pri zarisovanju meje ni mogel pomagati z obstoječimi zemljevidi in opisi etnografskih (jezikovnih) meja v monarhiji, je za opise jezikovne meje na posameznih odsekih prosil znane slovenske narodnjake (Jožefa Muršca, Matijo Majarja - Ziljskega, Jakoba Volčiča, Janeza Obalo, Janeza Bleivveisa), ki so mu pošiljali natančne podatke.

Iz pisma, ki gaje 22. 11. 1848 Kozler pisal Jožefu Muršču, lahko vidimo, kakšna navodila je dal sodelavcem.

»... dovoljujem si poslati vam bakrorezní odtis terenske risbe mariborskega okrožja s prošnjo, da vaše blagorodje vpiše vanj slovenska krajevna imena in natančno označi jezikovno mejo /.../. V boljšo orientacijo sem nekatera slovenska krajevna imena že vpisal. Če bi z vpisovanjem imeli težave, prosim, da označíte kraje s številkami in navedete njihova imena na robu ali v posebni prilogi. Ker imam za pravilno navedbo etnografskih meja

bogoslужje v posameznih župnijah za najbolj zanesljivo osnovo, se pojavljajo poleg njih tu in tam /.../ podružnice in manjši kraji, vendar so ti in njihova označba po narodnosti zlasti ob jezikovni meji važni, ker bistveno pripomorejo k natančni določitvi narodnostnih meja ...»

Na začetku leta 1849 je Kozler zbrano gradivo izročil nekemu dunajskemu bakrorozcu, ki je zaradi političnega preganjanja pobegnil z Dunaja. Z njim sta izginila že delno narejena bakrena plošča in rokopis komentarja k zemljevidu. Ko so leta 1851 našli ploščo in rokopis, se je Kozler odločil dokončati delo. Zemljevid je (skupaj s knjižico Kratek slovenski zemljopis) na Dunaju natisnil na začetku leta 1853, a izida oblasti niso dovolile. Na začetku leta 1853 je vojaško sodišče na Dunaju zaplenilo in zapečatilo vse izvide in Kozlerja obtožilo, da že z naslovom zemljevida, ki govori o neobstoječi slovenski deželi, ruši »zakonito zvezo avstrijskih dežel«. Na procesu pred vojaškim sodiščem je bil Kozler oproščen, zemljevid pa je lahko izšel šele po obnovi ustavnega življenja (1861).

4. Slovenci v obdobju Bachovega absolutizma

Na razpustitev parlamenta 7. marca 1849 in razglasitev oktroirane ustave so se posamezni družbeni sloji odzvali različno. Večinsko kmečko prebivalstvo je bilo ravnodušno do zasukov v notranji politiki, meščanstvo pa seje zavedalo, da je reakcija trdno sedla v sedlo. Konec marca 1849 je list Slovenija ugotavljal: »Oberni se kamor hočeš, ne zapaziš ga lica več, ki bi se ti nasproti zasmejalo. Vse pobito, zamišljeno, temno hodi...«

POLITIČNA REPRESIJA

Leta 1848 razcvetelo politično življenje je v obdobju novega absolutizma usahnilo. Izjavnosti je moralo izginiti vse, kar je spominjalo na revolucijo. Policija je nadzirala knjigarne in potujoče krošnjarje, gledališke predstave in družabne prireditve. Pod nadzorom policijskih špicljev so bili vsi, ki so se po mnenju oblasti v revolucionarnem letu preveč politično udeleževali. Na Kranjskem so se med sumljivimi znašli nekdanji državnozbornski poslanec Mihael Ambrož (leta 1850 so oblasti preprečile, da bi postal ljubljanski župan), tajnik trgovsko-obrtno zbornice Vinko Ferer Klun in celo previdni urednik Novic dr. Janez Bleivveis. Na štajerskem je policija spremljala delovanje profesorja slovenskega jezika na univerzi v Gradcu Kolomana Kvasa in nekdanjega državnozbornskega poslanca dr. Jožefa Krajncja, ki zaradi svojega političnega delovanja med revolucijo leta 1854 ni dobil notarskega mesta v Celju.

Desetletje 1849-1859 je bilo v celoti mračen čas nesvobode. /.../ Časopisi so smeli samo »pretresati tuje zadeve in govoriti o tem, kar se v Kini in Sibiriji godi, o domačih rečeh pa so morali molčati, kakor so zapisale Novice ob koncu tega obdobja. Zlasti so bila prizadeta politična društva in časopisje. Laže je bilo s kulturnimi, strokovnimi in verskimi publikacijami in društvih. Z namenom »na svetlo dajati in razširjati dobre knjige, ki um, srce in dušo ljudi razsvetliti in požahiniti in se zraven tudi dober kup razprodajah zamorejo«, se je sredi leta 1851 v Celovcu ustanovljeno društvo sv. Mohorja še lahko okoristilo z dokaj liberalnimi predpisi za nepolitična društva.

Vasilij Melik, Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah v času neoabsolutizma, v: Vasilij Melik, Slovenci 1848-1918. Članki in razprave, Maribor 2003

Režim je z jekleno pestjo udaril potisku. Zaradi stroge cenzure je prenehala izhajati vrsta političnih časnikov (Celske slovenske novine, list Slovenija). V Ljubljani so v slovenščini izhajale le še Novice, katoliška Zgodnja Danica in od marca 1850 do konca leta 1851 ljubljanski časnik, ki gaje kranjska deželna vlada ustanovila kot nekakšen uradni list v slovenskem jeziku. V Celovcu je izhajala katoliška revija Drobtnice, v letih 1850-53 revija Slovenska Bčela in od leta 1852 list Šolski prijatelj. Na podlagi tiskovnega zakona iz maja 1852 so imele deželne policijske oblasti (po dveh »neuspešnih« opozorilih) pravico prepovedati nadaljnje izhajanje vsakega časnika. Takim razmeram so se uredniki prilagajali s samocenzuro in se raje niso dotikali notranje politike. Režim je povsem onemogočil delovanje političnih društev, ki so nastala v letu revolucije. S cesarskim patentom (marec 1849) so precej omejili politična društva. Dunajska Slovenija je prenehala delovati jeseni 1848, graška Slovenija pa se je aprila spremenila v literarno društvo. Novi društveni zakon (november 1852) je povsem onemogočil obstoj in delovanje čistih političnih društev. Nekatera med njimi, kot graška Slovenija (1852) ali ljubljansko Slovensko društvo (1854), so se samorazpustila.

NARODNO GIBANJE

V takih razmerah je leta 1848 prebujeno slovensko nacionalno gibanje iz političnega spet prešlo na kulturno področje. Njegovi glavni nosilci so ravnali po nasvetu, ki gaje leta 1851 v pismu Josipu Muršču zapisal Matija Majar: »S politiko sedaj ni nič začeti - samo pozorovati moramo, kaj se godi - i skerbno se literarnega dela poprijeti. To je sedaj naša politika.«

Ob usihanju politične publicistike je postala najpomembnejši pripomoček nacionalne, socialne in politične vzgoje literatura. Kot pri Čehih in Hrvatih je postalo »pisateljstvo« dolžnost vsakega narodno zavednega izobraženca. Na slovenskem literarnem prizorišču se je pojavila vrsta mladih ustvarjalcev, ki se niso obračali le na preprosto ljudstvo, ampak tudi na meščanstvo. Delo na znanstvenem področju je napredovalo, čeprav je bilo strogo nadzorovano. Pomembno vlogo je dobilo ukvarjanje z »narodno zgodovino«, ki pa je bilo povsem nekritično. Številni amaterski zgodovinarji (npr. Davorin Trstenjak) so zagovarjali avtohtonistične teorije, po katerih naj bi Slovenci že od nekdanj živeli na Slovenskem. Dokončno se je izoblikoval kodeks nacionalne zgodovine kot skoraj neprekinjenega obdobja narodnega trpljenja, ki je hkrati odpiral perspektive lepše prihodnosti.

"Slovensko narodno gibanje je bilo še vedno na začetku. Revolucija 1848 ga je sicer postavila v politično dogajanje, a mu še zdaleč ni pridobila večine ali splošne podpore. Zavedni Slovenci so bili po svojih pogledih na svet in politiko zelo različni. Med njimi so bile zastopane vse smeri od skrajne desnice do skrajne levice. Različni so bili tudi po predstavah, ki so jih imeli o narodu, njegovi prihodnosti in poteh, kijih kaže uporabljati za dosego želja in zahtev. Enim je bilo samo za jezikovno enakopravnost, drugi so se oprijeli zedinjene Slovenije, eni so hoteli napredovati previdno in počasi, z upoštevanjem tradicije, drugi so bili za buren, radikalen nastop."

Vasilij Melik, Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah v času neoabsolutizma, v: Vasilij Melik, Slovenci 1848-1918. Članki in razprave, Maribor 2003, str. 189

SLOVENSKE PRIDOBITVE

Zavezotost za literarno ustvarjanje in »izumljanje tradicije« je izhajalo iz upanja na boljši položaj slovenskega jezika, ki so ga (na papirju) zagotavljali ustava (1849), deželni redi (1849/50) in posamezni ministrski odloki. V praksi se jezikovna enakopravnost ni mogla uveljaviti na nobenem področju. Postajalo je jasno, da vlada sicer daje vsem jezikom enake pravice, da pa »jezik vseh narodov enake veljavnosti biti ne morejo«.

To se je še posebej kazalo na področju državne uprave in sodstva, kjer je kot notranji in zunanji uradovalni jezik kraljevala nemščina (na Primorskem italijansščina). Boljše so bile razmere na šolskem področju. Po sklenitvi konkordata (1855), ki je osnovno šolo prepuščal nadzoru katoliške cerkve, seje reformalo število utrakvističnih (dvojezičnih) in slovenskih osnovnih šol. Z reformo srednjega šolstva (1849) seje slovenščina kot obvezni učni predmet za slovenske (in neobvezni za nemške) dijake uveljavila na gimnazijah. Na večini gimnazij so jo poučevali po dve uri na teden v vseh osmih razredih, kar je prispevalo k oblikovanju inteligence, ki je obvladala slovenščino. V letih 1849-54 so potekala celo predavanja v slovenščini na graški pravni fakulteti.

Za uveljavitev slovenščine je bil pomemben sklep vlade (1849), da bo izdajala uradni list tudi v slovenščini. Dolgoročno je bilo še pomembneje to, da je vlada posredno podprla dolgoletna prizadevanja za standardizacijo slovenskega jezika. Leta 1851 je ukazala, da morajo biti odtle slovenski šolski učbeniki pisani v knjižnem standardu, kakršen se je uveljavil v slovenskem prevodu uradnega lista. S tem je neoabsolutistični režim podelil »enotnemu slovenskemu literarnemu jeziku nekako uradno sankcijo« in ga tako rekoč predpisal »za vse slovenske pokrajine, da se je odslej vsaj v javnem pisanju nehal cepiti v dialekte...«

Lavantinskemu škofu Antonu Martinu Slomšku je uspelo doseči novo razmejitev graške (sekavske) in lavantinske škofije ter prenesti sedež škofije (1859) iz št. Andraža v Maribor. Lavantinska škofija je po novem obsegala celotno ozemlje »slovenske štajerske«.

5. Obnova ustavnega življenja

Razglasitev februarске ustave (28. 2. 1861) so slovenski narodnjaki sprejeli navdušeno, saj so verjeli, da se bodo v novih političnih razmerah Slovenci lahko naprej kulturno razvijali, zlasti da se bo slovenščina polno uveljavila v šolah, uradih in javnem življenju.

	1873	1882	1896	1907
Plemstvo, veliko meščanstvo	davčni cenzus 10 goldinarjev			
Obrtniki, kvalificirani delavci, kmetje		davčni cenzus 5 goldinarjev	davčni cenzus 4 goldinarje za 3. in 4. kurijo (334 poslancev)	splošna volilna pravica za moške
Obrtni pomočniki, vajenci, služinčad, delavci			za 5. kurijo brez davčnega cenzusa (le 72 poslancev)	
Ženske				

Razvoj volilne pravice v Avstriji

SLOVENSKE ZAHTEVE

Slovenska pričakovanja je izražala peticija z zahtevo po uvedbi izključno slovenskih osnovnih šol, zagotovitvi enakopravnosti slovenskega jezika na srednjih in visokih šolah, v uradih in zakonodaji ter združitvi vseh slovenskih dežel »pod eno najvišjo administrativno poglavarstvo« (Zedinjena Slovenija). Do sredine aprila 1861 jo je podpisalo skoraj dvajset tisoč ljudi, trikrat več kot leta 1848. Z enakimi zahtevami so slovenski kandidati nastopili na deželnozbornih volitvah marca 1861, a slabo organizirani »narodni stranki« ni uspelo zmagati niti v večinsko slovenski deželi, na Kranjskem. Pičel volilni izid je bil v precejšnji meri posledica nedemokratskega »kurijalnega« volilnega sistema, ki je nasproti večinskemu (slovenskemu) kmečkemu prebivalstvu favoriziral številčno šibko družbeno elito: nemško usmerjene zemljiške posestnike in meščanstvo.

"Izmislili so si za to tri skupine, kmetsko, mestno in veleposestno, in število mandatov na te VIR skupine razdelili ne glede na število volilcev, ne na znesek od njih plačanih davkov. In da bi se ta skrajno krivični volilni red nikoli ne mogel izpremeniti v kvar Nemcev, za to je skrbela določba, da se sme volilni red le izpremeniti, ako so navzočne tri četrti vseh poslancev in dve tretjini navzočnih za izpremembo glasujeta. Ker pa ima v vseh zborih tako zvano veleposestvo več kot četrtino poslanskih sedežev, lahko zabranjuje vsako izpremembo volilnega reda."

Josip Vošnjak, Spomini, str. 74-75

Upanje, da bo vlada uresničila ustavno zajamčeno načelo nacionalne (jezikovne) enakopravnosti, se je razblinilo kmalu po začetku zasedanja državnega zbora. Državni minister Anton Schmerling je slovenski parlamentarni delegaciji, ki mu je izročila peticijo, zagotovil, da bo vlada spoštovala načelo jezikovne enakopravnosti, a kmalu se je pokazalo, da ne misli resno. Tudi za druge slovenske zahteve vlada ni imela razumevanja. Umirjene slovenske zahteve so sprožile odpor nemških liberalcev na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, ki so se poistovetili s centralistično februarso ustavo. Nemško liberalno časopisje je voditeljem narodne stranke očitalo separatizem, panslavizem in željo po ustanovitvi nekakšne kraljevine Jugoslavije. To jih je tako preplašilo, da so opustili omenjanje programa zedinjene Slovenije in nastopali le z zahtevami po jezikovni enakopravnosti. Program narodne stranke, objavljen v Novicah novembra 1861, je zahteval, da se »slovenski jezik vpelje v naše šole in pisarnice«.

USPEHI NARODNEGA GIBANJA

Schmerlingova vlada (1861-65) je pokazala nekaj razumevanja za krepitev slovenskega učnega jezika v osnovnem šolstvu (zlasti na Kranjskem in Primorskem), zahteve po slovenskih ali dvojezičnih gimnazijah pa je zaradi domnevne nerazvitosti slovenskega jezika zavračala. Nič bolje ni bilo z uveljavljanjem slovenščine v upravi in sodstvu, kjer je bila najpomembnejša pridobitev odlok pravosodnega ministra (marec 1862), ki je od sodišč zahteval, naj - če je mogoče - s slovenskimi strankami, ki ne razumejo nemško, poslujejo v slovenskem jeziku.

Slovensko narodno gibanje se je v prvi polovici šestdesetih let vseeno krepilo. Za »oživljanje« narodne zavesti med meščani so bila pomembna različna »narodna« društva, posebno čitalnice. Za Trstom, kjer so konec januarja 1861 vzpostavili prvo »slovensko« (ne slovensko) čitalnico, so do

konca tistega leta ustanovili čitalnici v Ljubljani in Mariboru, v letih, ki so sledila, pa v večini mest in večjih trgov na celotnem slovenskem ozemlju. Čitalnice so postale žarišča narodne agitacije. S svojo dejavnostjo so v »naročje naroda« privabile marsikatero prejo nacionalno neopredeljeno posameznika.

Enako vlogo so odigrala nekatera druga narodna društva, ki so nastala predvsem na Kranjskem, a so imela vseslovenski značaj. Poleg telovadnega društva Južni Sokol (1863), ki je želel prek telovadbe vzgajati »krepke, odločne in nesebične može, neomajne in čiste«, ki se bodo postavili v službo narodnega kolektiva, je bila za krepitev slovenske (samo)zavesti pomembna leta 1864 ustanovljena Slovenska Matica. Z izdajanjem znanstvenih in poljudnih spisov ter srednješolskih učbenikov je poskušala ovreči očitke narodnih nasprotnikov, češ »da nimamo učnih sredstev in da tedaj ne moremo tirjati ravnopravne šole in urada«. Matico je dopolnjevala dejavnost Mohorjeve družbe (1852); ta je izdajala knjige za kmečko prebivalstvo.

MOBILIZACIJA PODEŽELJA

Glavna tarča nacionalnega gibanja je kmalu postalo večinsko kmečko prebivalstvo. Nacionalistična retorika je kmeta rada predstavljala za »zdravo deblo« naroda, »ki poganja vedno mladike«, za nepotvorjeno esenco slovenstva.

Kmet je narodu pomladivna moč; vendar je vedno star. Svoje šege, kmečko nošo, celo besedi zavijanje je prinesel iz starodavnih časov. Stari običaji so mu podedovani po davnih očakah, vendar tako lepi in mladi so mu, da jih zapusti tudi svojim potomcem, Rešil nam je stare pravljice in lepe pripovedke, starinska imena in besede; rešil nam je nepokvarjeni slovenski značaj in obraz - vse slovenstvo nam je le on rešil.

Janez Mencinger, Kmet in narodnost, v: Novice, 1866, št. 1, str. 1-2

Agitacija, ki je prihajala iz vrst »gospode«, četudi je govorila slovensko, med kmečkim prebivalstvom sprva ni imela uspeha. Njeni prvi rezultati so se pokazali šele ob koncu vladavine državnega ministra Schmerlinga. Širjenje časopisja (Slovenec, Triglav) in poljudnih knjig z »narodno« tematiko (Mohorjeva družba) in dejavnost društev sta utrjevala spoznanje dela kmečkega prebivalstva, »da jim je slovenska omika bižejša in bolj sorodna od tuje«. Poleg osrednje slovenske dežele Kranjske, kjer so javno mnenje obvladovale Novice, so bili rezultati opazni na Štajerskem in Primorskem, kjer so čitalnice načrtno »izobraženost iz mesta na vasi razpeljevale«.

Z rastjo narodnega gibanja se je zaostroval spopad z nemškim liberalnim taborom, ki je v slovenskih nacionalnih (jezikovnih) zahtevah videl motenje sloge med Nemci in Slovenci. Vzporedno z njim je pospešeno potekal proces narodnopolitične diferenciacije prebivalstva, »predvsem ljudi, ki so znali oba jezika, nemščino in slovenščino, ki so živeli v obeh kulturah, slovenski in nemški, torej meščanstva in izobražencev.« Ta proces je v mestih potekal v škodo slovenstva, iz gospodarskih, socialnih, osebnih, kulturnih ali političnih vzrokov se je del dvojezičnega meščanstva opredelil za nemško stran. Take ljudi so v slovenskem taboru imeli za narodne odpadnike, »nemškarjarje«. Sinonim za »nemškarjarja« je postal Dragotin Dežman, kisejeznavdušenega Slovenca in Slovana po obnovi ustavnega življenja (1861) prelevil v voditelja nemške liberalne (ustavoverne) stranke na Kranjskem in strastno nasprotoval ciljem slovenske politike.

ISKANJE NOVIH POTI

Septembrski patent (20. 9. 1865), s katerim je novi državni minister grof Richard Belcredi zadržal izvajanje februarso ustave, so Slovenci sprejeli kot znak, da se je »na polju narodne enakopravnosti« začelo »veselo daniti in zariiti«. V spremenjenem političnem položaju so poskušali svojo politiko uskladiti s federalistično usmeritvijo vlade. Okrepile so se ideje tistih slovenskih politikov (npr. Andreja Einspielerja na Koroškem), ki so si prizadevali uskladiti na naravnem pravu utemeljeni program Zedinjene Slovenije z načelom zgodovinskega prava. Na sestanku v Mariboru (25. 9. 1865) so se slovenski politiki iz vseh dežel zavzeli za obnovo Notranje Avstrije, v okviru katere bi živeli vsi Slovenci, razen prekmurskih in beneških.

Mariborski program je bil le kratka epizoda v slovenskem iskanju poti za uresničitev nacionalnih zahtev. Po izgubljeni vojni s Prusijo in Italijo (1866), ko je v okvir italijanskega kraljestva prišla Beneška Slovenija, se je slovenska politika spet oprijela programa zedinjene Slovenije. Slovenski politiki so spoznali, »da je med vsemi avstrijskimi narodi historično pravo nam

Slovincem naj menj milo«, in so se kot Luka Svetec odločno oprijeli narodne ideje: »Mi hočemo živeti, razvijati se in napredovati: to je naše historično pravo, naše pravo od veka.« Na vrnitev k programu zedinjene Slovenije je odločilno vplivala avstro-ogrška »nagodba« leta 1867 (dualizem).

MED RADIKALIZMOM IN OPORTUNIZMOM

Na drugih splošnih deželnozborskih volitvah januarja 1867 je slovenska stranka na volitvah na Kranjskem zmagala, na Spodnjem Štajerskem pa osvojila vseh osem poslanskih mandatov v kmečki kuriji.

Valetnin Zarnik je slovenski uspeh na drugih splošnih deželnozborskih volitvah januarja 1867 komentiral takole:

»Te 3 dni smo bili bitke na političkem polji, - bitke za svoj obstanek, napredek in občo boljjo prihodnost /.../ Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem /.../«

Toda zmagozslavje in samozavest nistrajala dolgo. Dualistična preobrazba monarhije je slovanske narode prepuščala hegemoniji Nemcev in Madžarov. Zaradi nemškega pritiska (februarja 1867 je vlada razpustila kranjski deželni zbor, ker se je izrekel proti dualizmu) sov narodni stranki prevladali zagovorniki oportunistične politike. Prestrašeni in dezorientirani slovenski poslanci so se maja 1867 (v nasprotju s Čehi) udeležili zasedanja državnega zbora na Dunaju in glasovali za dualistično preobrazbo monarhije, kar je v slovenski javnosti vzbudilo val ogorčenja.

6. Taborsko gibanje (1868-71)

Glasovanje slovenskih državnozborskih poslancev za dualizem je pospešilo politično polarizacijo na Slovenskem. V vseh slovenskih deželah sta se izoblikovala tabor, ki je zagovarjal previdno politiko državnih poslancev (staroslovenci), in tabor opozicije (mladoslovenci), ki se je zavzemal za odločno nacionalno politiko po češkem zgledu. Nasprotja med njima so se od jeseni 1867 hitro zaostrovala.

TABORSKO GIBANJE

V mladoslovenskem taboru, ki je prevladoval na Štajerskem, so se konec pomladi 1868 odločili, da bodo za svojo politiko poskušali dobiti podporo najširših krogov (kmečkega) prebivalstva. Po vzoru Cehov, ki so svoj odpor do dualizma kazali na velikih javnih političnih zborovanjih, so poletji 1868 začeli prirejevati tabore, s katerimi so v treh letih, ki so sledila, politično mobilizirali kmečko prebivalstvo za cilje narodne politike. V staroslovenskem taboru, ki se je (po mnenju Frana Levstika) ves čas spraševal, »kaj poreče vlada«, so bili sprva previdni. Po uspehih prvih treh taborov so se tudi oni pridružili mladoslovenski pobudi in maja 1869 organizirali tabor v Vižmarjah.

Poleg konkretnih zahtev lokalne narave, s katerimi so želeli pritegniti pozornost kmečkega prebivalstva, sta bili na taborih v ospredju zahtevi po zedinjeni Sloveniji in enakopravnosti slovenskega jezika v šolah, uradih in javnem življenju. Na nekaterih taborih so zahtevali ustanovitev slovenske univerze in tesnejše politične povezave s hrvaškimi deželami.

Tabore so organizirali v vseh slovenskih deželah avstrijske polovice monarhije.

Taborov se je v povprečju udeleževalo 5 do 6 tisoč ljudi, tabora v Vižmarjah pri Ljubljani pa kar 30.000. Udeležilo se jih je skupno od 130 do 150 tisoč ljudi. Množična udeležba je pokazala moč narodnega gibanja. S taborskim gibanjem je slovensko narodno gibanje postalo množično, učinkovito so zavrnili trditve nasprotnikov, češ da politika narodne stranke nima podpore (kmečkega) prebivalstva. To je pokazal neuspešen poskus ustavoverne stranke na Štajerskem, ki je leta 1869 želela nevtralizirati taborsko gibanje s protitabori, t. i. »ustavnimi dnevi« (v Slovenski Bistrici, Celju in Radvanju pri Mariboru).

NACIONALISTIČNA RETORIKA TABOROV

Množična podpora programu zedinjene Slovenije je bila posledica dobro premišljene nacionalistične retorike taborov. Govorci so upravičenost vzpostavitve Slovenije dokazovali z zgodovinskimi argumenti. Prostor, na katerem prebivajo Slovenci, naj bi bil ostanek »nekdanje Velike Slovenije«,

ki je v zgodnjem srednjem veku segala do Dunaja in Tirolske, »sedaj pa meji na Muro, ker smo izgubili kraj za krajem«. S Karlom Velikim naj bi se začelo obdobje »tisočletne sužnosti«, med katero so Slovenci izgubili občutek pripadnosti narodu. Po dolgem obdobju, ko se je »žalostno/.../ godilo našim očakom«, naj bi z novo ustavno dobo prišel čas za popravo zgodovinskih krivic. Z avtonomno Slovenijo, ki bi združila Slovence, raztresene v vseh cisalajtskih deželah, bi spet postali »gospodarji v svojem domu«. Pri dokazovanju upravičenosti združene Slovenije so govorniki poudarjali, da bi bila kronovina Slovenija »mogočna trdnjava«, ktera bi odbijala silo italijansko, a tudi silo velike Nemčije«, to pa bi okrepilo avstrijsko cesarstvo.

LIBERALNO-KLERIKALNA TRENJA

Tabori niso govorili o stvarih, ki bi razdvajale, ampak o tistih, ki so združevale, zato so se liberalni pobudi spomladi 1869 pridružili staroslovenci. Kljub složnemu nastopanju na taborih se je razdor med njimi krepil. Eden od vzrokov je bil različen pogled na vprašanje politične taktike. V nasprotju z oportunističnimi in previdnimi staroslovenci, ki so prevladovali na Kranjskem, so mladoslovenci zahtevali radikalizacijo narodne politike in se zavzemali za izstop slovenskih poslancev iz državnega zbora. Še bolj so k razdoru prispevala svetovnonazorska trenja, ki jih je po letu 1867 sprožilo vprašanje revizije oz. ukinjitve konkordatne pogodbe iz leta 1855.

Konservativni staroslovenci, katerih voditelj je bil Janez Bleivveis, so se v svojem političnem delovanju opirali na duhovščino in katoliško cerkev ter v spopadu okoli konkordata podpirali njihova stališča. Liberalno usmerjeni mladoslovenci, zbrani okoli aprila 1868 ustanovljenega časnika Slovenski narod, so nasprotovali klerikalizaciji narodne politike, čeprav so iz strahu pred razbitjem sloge zastopali nevtralnost stališče do aktualnih cerkvenih vprašanj (konkordat). Prenapeteže v katoliških vrstah so opozarjali, da je »naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«.

Na začetku sedemdesetih let so se trenja med strujama zaostrovala. Katoliški tabor, ki je konec leta 1868 začel ustanjavljati katoliška politična in tiskovna društva, je od mladoslovencev zahteval aktivno sodelovanje v boju za katoliške interese ter povezavo z nemškimi katoliškimi konservativnimi krogi, kar je bilo zanje nesprijemljivo. V obdobju splošne ofenzive svobodomiselnih načel, ki je zajela Evropo, so vedno težje poslušali očitke nacionalnih nasprotnikov, češ da so Slovenci klerikalni in reakcionarni. Pred prvimi neposrednimi državnozborskimi volitvami leta 1873 so nasprotja privedla do odkritega razcepa. Liberalni mladoslovenci z Josipom Vošnjakom na čelu so na volitvah nastopili z geslom »Vse za domovino, omiko in svobodo«, katoliški konservativci pa z geslom: »Vse za vero, dom, cesarja«. Prvi so svoja stališča zagovarjali v časniku Slovenski narod (1868), drugi v časniku Slovenec (1873).

JUGOSLOVANSKA IDEJA

Dualistična preobrazba monarhije je na Slovenskem okrepila slovansko čustvanje. Od obnove ustavnega življenja so v slovenski javnosti najvišje kotirali »bratje Cehi«, ki so ob radikalnem odklanjanju centralizma in dualizma veljali za vzor mladoslovcem.

Konec šestdesetih let se je zlasti med študenti krepilo navdušenje nad Rusijo, ki naj bi bila moralna opora habsburškemu slovanstvu. Rusofilstvo seje kazalo v protestnem petju ruske himne Bože carja hrani, navduševanju za učenje ruščine, krepitvi rusko-slovenskih (kulturnih) stikov ter v pragmatičnem geslu: »Bolje Rus nego Prus!«.

Megleno panslovanstvo in rusofilstvo se je umikalo bolj konkretni ideji o povezavah Slovanov na jugu monarhije. Ideja o tesnejših političnih povezavah zjužnimi Slovani je dobila vzpodbudo po prvih porazih francoske vojske v vojni s Prusijo (1870), ko je zavladal strah pred razpadom Avstro-Ogrske. Od 1. do 3. decembra 1870 so se slovenski, hrvaški in srbski politiki sešli v Ljubljani in se dogovorili o podlagah skupne jugoslovanske politike. Udeleženci kongresa so se v posebni izjavi izrekli za sodelovanje med Slovenci, Hrvati in Srbi. Konkretnega političnega programa o državni zvezi Hrvaške s Slovenijo in Vojvodino ter globljeja sodelovanja med jugoslovanskimi politikami pa ni bilo.

OBNOVA SLOGE

Razkol v slovenski politiki je okrepil nemško stranko na Slovenskem. Pri nekaterih nadomestnih deželno- in državnozborskih volitvah so zaradi boja

med slovenskima strankama zmagali nemški kandidati. Zato so v letih 1875/76 obnovili slog. Liberalni poslanci so se novembra 1876 v Hohenwartovem klubu desnega centra pridružili staroslovenskim poslancem. Privolili so v njihovo geslo in sprejeli trditev, daje katoličanstvo glavni steber narodne zavesti med Slovenci.

Obnova »sloge« ni bistveno okrepila slovenskih položajev. Leta 1877 je enotna narodna stranka na deželnozborskih volitvah na Kranjskem doživela poraz in za šest let izgubila večino v kranjskem deželnem zboru. Razmere so se začele spreminjati na bolje šele leta 1878, ko je Auerspergova vlada zaradi vprašanja okupacije Bosne in Hercegovine prišla v konflikt z večino v nemški ustavovorni (liberalni) stranki. Pravi prelom se je zgodil po imenovanju nove vlade grofa Eduarda Taaffeja (1879), kije bila bolj naklonjena Slovanom.

7. Slovenci v obdobju Taaffejeve vlade (1879-93)

Hohenwartov klub desnega centra je bil poleg češkega in poljskega tretji najpomembnejši klub vladne koalicije. Zaradi stalne nevarnosti, da Taaffejeva vlada izgubi šibko večino v državnem zboru, so bili slovenski poslanci prisiljeni opustiti program zedinjene Slovenije, so pa na vlado vztrajno naslavljali »skromnejše«, a uresničljive zahteve, npr. uveljavitev slovenščine v srednjih šolah, uradih in javnem življenju. V zameno za podporo je vlada upoštevala del njihovih zahtev. Ob padcu Taaffejeve vlade (1893) so bili Slovenci narod z razvejano socialno strukturo, razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, različnimi kulturnimi, gospodarskimi in političnimi organizacijami, povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo.

SLOVENSKE PRIDOBITVE

Pridobitve niso bile enakomerno porazdeljene po vseh deželah. Spremembe na bolje so bile opazne zlasti na Kranjskem, ki jo je vlada priznala za deželo s slovensko večino. Leta 1880 je Taaffe za deželnega predsednika Kranjske imenoval Slovenca Andreja Winklerja, ki je veliko storil za slovensko uradovanje in nastavljanje slovenskih uradnikov. Vlada je nehala podpirati nemško ustavovorno stranko, ki je izgubljala moč in vpliv. Narodna stranka je zmagala na občinskih volitvah v Ljubljani (1882) in deželnozborskih volitvah v kranjski deželni zbor (1883). Mesta in trgi na Kranjskem so se politično slovenizirali.

Na Goriškem, v Istri in Trstu je bila vlada zaradi naraščajočega italijanskega iredentizma nekoliko bolj »naklonjena« Slovincem. Na Spodnjem Štajerskem se je izboljšal položaj slovenskega jezika v uradih, nasodiščih, v šolah in javnem življenju. Slovensko politično društvo (1882) s sedežem v Mariboru je z organiziranim političnim delovanjem omejilo vpliv nemške stranke na mesta in večje trge. Na deželno- in državnozborskih volitvah so Slovenci redno zmagovali v kmečkih volilnih okrajih, v mestih pa je naraščal delež volilnih glasov za slovenske kandidate. Okrepila se je gospodarska moč slovenskega meščanstva. Dokaj hitro je naraščalo število slovenskih posojilnic, ki so se leta 1883 povezale v Zvezo slovenskih posojilnic s sedežem v Celju.

Na Koroškem je bil nemški pritisk najmočnejši. V šolah, uradih in javnem življenju se je slovenščina uveljavljala počasi. Osnovne šole so bile utrakvistične (dvojezične), kar je pospeševalo asimilacijo slovenskega življa. Zaradi nepravilne sestave volilnih okrajev Slovenci niso mogli uspeti na deželno- in državnozborskih volitvah. Nemška liberalna večina v koroškem deželnem zboru je bila nepopustljiva do kulturnih zahtev Slovencev, ki so politično sodelovali z nemškimi katoliškimi konservativci.

ELASTIKI IN RADIKALI

Kmalu po nastopu Taaffejeve vlade se je pri delu slovenskih politikov pojavil občutek, da vodijo zgrešeno, drobtiničarsko politiko. V javnosti so se pojavljale zahteve, naj slovenski državnozborski poslanci od vlade odločneje zahtevajo upoštevanje narodnih zahtev ali pa zapustijo vladno koalicijo ter se s hrvaškimi in srbskimi poslanci povežejo vsamostojen jugoslovanski klub. Različni pogledi na vprašanje najustreznejše taktike (ali radikalna ali oportunistična, prožnejša politika) so vnašali razdor, ki je leta 1883 povzročil razkol v mladostovski (liberalni) »stranki« na Kranjskem. Provladna struja (t. i. elastiki) s Franom Šukljeto in Jankom Kersnikom na čelu je menila, daje mogoče za narodno stvar doseči več s prilagodljivim popuščanjem in upoštevanjem vladne politike. Radikali z Ivanom Hribarjem in Ivanom Tavčarjem na čelu so se zavzemali za vodenje načelne narodne

politike in nasprotovali kompromisom z domačo nemško (ustavovorno) stranko.

KLERIKALNO-LIBERALNA TRENJA IN KONEC SLOGE

Nasprotje med elastiki in radikali na Kranjskem se je sredi osemdesetih let poglobilo. To je bila posledica zaostrovanja odnosov med liberalnim in katoliškim delom navzven še enotne narodne stranke. V državnem in deželnih zborih sta obe struji še vodili enotno »narodno« politiko, čeprav sta živeli vsaka po svoje. V obeh taborih se je povečevalo število tistih, ki se jim je zdela politika druge preživeta.

Odpor zoper »gnilo siogaštvo« se najhitreje naraščal na Kranjskem, kjer so bile nacionalne razmere najugodnejše. Nasprotja so se zaostrija po letu 1884, ko je bil za ljubljanskega škofa imenovan ultramontansko usmerjeni Jakob Missia. Z njegovo podporo so si v katoliškem taboru prizadevali, da bi »s krščanskim principom zopet prekvasi(li) vse narodno življenje«. Cerkveni poseg v politiko na Kranjskem so pospešila radikalna rusofilska stališča Slovenskega naroda in Slovana, ki so bila izjemno kritična do katoliške Cerkve in papeža. Glavni kamen spotike so postale zahteve po uvedbi slovenskega bogoslužja, za katerega sta se zavzemala Fran Podgornik in profesor v Rilsku v Rusiji Davorin Hostnik - Krutorogov, papež Leon XIII. in škof Missia pa sta nasprotovala temu. Zaradi žaljenja papeža je škof Missia katoličane pozval k boju »zoper liberalce in lažliberalne potuhnjence«.

Ideje ultramontanizma (z današnjim izrazom bi ga lahko poimenovali integra- lizem) so se uveljavile v vseh katoliških državah v Evropi. Ultramontanizem je zavračal sodobno družbo in predlagal obnovo »tradicionalnega reda«.

Missijeje ideje je poskušal uresničiti Anton Mahnič. Leta 1884 je v seriji člankov Dvanajst večerov v katoliškem listu Slovenec obračunal z nekaterimi vidnejšimi slovenskimi svobodomiselnimi literarnimi ustvarjalci (zlasti s Simonom Gregorčičem, ki je bil duhovnik). Postavil je tezo, da je prava umetnost le tista, ki je v službi vere oz. katoliške cerkve. V katoliški reviji Rimski katolik, ki jo je leta 1888 začel izdajati v Gorici, se je zavzel za »ločitev duhov«.

Mahničeva zahteva je padla na plodna tla najprej na Kranjskem. Na deželno- zbornih volitvah junija 1889 so se v več volilnih okrajih katoliški in liberalni kandidati brezkompromisno spopadli. Na začetku leta 1890 so v Ljubljani ustanovili Katoliško narodno društvo, ki se je po prvem katoliškem shodu (1892) postopno preoblikovalo v Katoliško narodno stranko (od leta 1905 Slovensko ljudsko stranko). Liberalci so leta 1891 v Ljubljani ustanovili Slovensko društvo, iz katerega je konec leta 1894 nastala Narodna stranka (od leta 1905 Narodno napredna stranka).

Politična ločitev duhov na Kranjskem drugje ni bila sprejeta z razumevanjem. Zlasti na Štajerskem, ki so jo od osemdesetih let pretresali nacionalni spopadi med Nemci in Slovenci, so slovenski politiki obeh političnih usmeritev vztrajali pri slogi.

8. Razvoj političnih strank

KATOLIŠKA NARODNA STRANKA (SLS)

Katoliška narodna stranka je svoje privrženke iskala predvsem med kmečkimi prebivalstvom. V svojem političnem delovanju je izhajala iz resolucij prvega slovenskega katoliškega shoda v Ljubljani (1892). V njej so imeli odločilen vpliv duhovniki, po smrti Karla Kluna leta 1896 pa Ivan Šusteršič. Želela je poglobiti katoliško zavest med Slovenci. Zahtevala je, da se življenje na vseh področjih uskladi z načeli katoliške vere. Prizadevala si je za enakopravnost Slovencev z drugimi narodi monarhije na podlagi »nespremenljivih katoliških načel«. Socialni del njenega programa je bil usmerjen v reševanje stisk kmečkega prebivalstva, delavstva in drobnobitrniških slojev. Zavzemala se je za uvedbo splošne (moške) volilne pravice.

JANEZ EVANGELIST KREK IN KRŠČANSKO SOCIALNO GIBANJE

Razvejana dejavnost katoliškega tabora na socialnem področju je izhajala iz krščansko-socialnih idej. Od sedemdesetih let jih je zagovarjala skupina

katoliških intelektualcev in politikov okoli barona Karla Vogelsanga. Po objavi socialne enciklike papeža Leona XIII. Rerum novarum (O novih stvareh) leta 1891 so se krščanskosocialni nazori vse bolj uveljavljali med mlajšo katoliško inteligenco na Slovenskem. V navzven enotnem katoliškem taboru se je oblikovala močna skupina krščansko-socialno usmerjenih politikov z Janezom Evangelistom Kreckom (1865-1917) na čelu. Krek je bil prepričan, da nesreča in zlo med kmeti, delavci in obrtniki izvirata iz kapitalizma, v katerem sta zaradi napačne svobode izginila krščanska ljubezen in pravičnost ter je prevladal egoizem. Z veliko vnemo in organizacijskim talentom se je lotil socialnega dela. Propadanje kmetov zaradi pomanjkanja ugodnih posojil je poskušal preprečiti z ustanavljanjem hranilnic in posojilnic ter organiziranjem zadrug, ki so od kmetov kupovale pridelke in jim po normalni ceni prodajale orodja in potrebščine. Do prve svetovne vojne mu je uspelo na slovenskem ozemlju ustanoviti več kot 500 različnih zadrug, ki so bile od leta 1903 povezane v Zadržno zvezo. Delovale so na temelju solidarnosti in medsebojne pomoči in prispevale k omilitvi agrarne krize in izboljšanju kmetovega gospodarskega in socialnega položaja.

Krek in njegovi privrženci (na Štajerskem zlasti Anton Korošec) so si prizadevali tudi za izboljšanje položaja delavcev. Krek je ustanavljal prva politična in izobraževalna delavska društva ter izdajal list Glasnik z geslom: »Krščanski delavci, združite se«. V Ljubljani je ustanovil Slovensko katoliško delavsko društvo, ki si je zadalo za cilj izboljšanje položaja delavstva na Slovenskem. Zavzemal se je za višje mezde, krajši delovni čas, varstvo delovnih odnosov (npr. uvedbo delavskih zaupnikov), bolezensko in starostno zavarovanje. Pri organizaciji delavstva je bil v boju s socialdemokrati zelo uspešen, leta 1897 je združil katoliška delavska društva v Slovensko krščanskosocialno delavsko zvezo in v večjih delavskih središčih organiziral strokovne (sindikalne) organizacije. Leta 1909 jih je povezal v Jugoslovansko strokovno zvezo (JSZ).

1. Delo je dolžnost in splošno premoženje vseh zdravih ljudi; po delu je mogoče, da si človek zagotovi pravico za svoj obstanek. Pošteno in dobro delo, kakor tudi pravična cena in plača za delo ustvarja splošno blagostanje narodov.
2. Delo torej ne sme biti monopol kapitalu, pa tudi ne sme postati po kapitalističnem gospodarstvu žrtev oderuštva in izsesavanja./.../
3. Država je dolžna /.../ braniti pošteno delo, torej ga mora namenu primerno organizirati, da ga obvaruje izsesavanja in oderuštva in da zagotovi vsakemu delavcu njegovemu delu primerno pravično plačo.
4. Otroško delo po tvornicah se mora popolnoma odpraviti. Odločno se mora skušati, da vsaj tisto žensko delo odpade, ki škoduje zdravju in poklicu ženske kot žene in matere ali družinskemu življenju./.../ Janez Evangelist Krek, Črne bukve kmečkega stanu, 1895, str. 257

LIBERALNA NARODNAPREDNA STRANKA

Liberalna Narodnapredna stranka se je opirala predvsem na meščanstvo (po premoženju in izobrazbi) in vaške mogotce. V središču njenega programa sta bili zahtevi po »narodni avtonomiji« (zedinjeni Sloveniji) in pravni državi. Svojega gospodarskega in socialnega programa ni imela, čepravje priznavala, da kmetje potrebujejo kreditne in gospodarske zadruge. Sprva je priznavala katoliška načela kot »trden temelj razvoja slovenskega naroda« in pozivala k skupnemu delu za »narodov blagor«.

Na prelomu stoletja se je v okviru stranke krepila struja »mladih« (narodno radikalno dijaštvo). V nasprotju z idejami nekaterih strankinih prvakov (zlasti Ivana Tavčarja, kije rad poudarjal, daje stranka meščanska) si je prizadevala za kulturno in gospodarsko osamosvojitve slovenskega kmeta in delavca od nemškega (italijanskega) kapitala ter vztrajala pri radikalni nacionalni politiki.

Na nekaterih območjih (Notranjska) se je v okviru liberalnega tabora krepilo samostojno »kmečko gibanje«, ki je poskušalo na volitvah dobiti glasove kmečkega prebivalstva. Po letu 1907 je liberalni tabor ustanavljal strokovne organizacije med delavci. Prvo te vrste, Narodno delavsko organizacijo (NDO), so ustanovili leta 1907 v Trstu.

JSDS

Za pravice rastočega števila delavcev se je bojevalo socialistično usmerjeno delavsko gibanje. Avgusta 1896 so v Ljubljani ustanovili Jugoslovansko socialdemokratsko stranko (JSDS). Poleg slovenskih je združevala še hrvaške in srbske delavce v Istri in Dalmaciji. Za najpomembnejši cilj si je zadala zrušitev kapitalizma in zgraditev pravičnejšega družbenega reda.

Prizadevala si je za izboljšanje položaja delavcev, 8-urni delavnik, višje mezde in demokratizacijo političnega življenja. Pogoj zato naj bi bila uvedba splošne in enake volilne pravice. Delavcem je poskušala pomagati z ustanavljanjem sindikatov in delavskih zadržnih trgovin (konzumov), v katerih so lahko ceneje kupovali življenjske potrebščine. Za težave kmeta ni imela pravega posluha. Čeprav je bil del delavstva organiziran v krščanskosocialnih in liberalnih narodnih delavskih organizacijah, je moč JSDS naraščala. Po uvedbi splošne volilne pravice (1907) je postala upoštevanja vreden politični dejavnik na Slovenskem, predvsem na Primorskem in Kranjskem, v Zasavju in Celju z okolico.

REGIONALNE RAZLIKE

Politična slika, kakršna se je izoblikovala na Kranjskem v devetdesetih letih, je pred prvo svetovno vojno postala značilna za vse slovenske dežele. Ustanovili Narodnapredno stranko za Goriško. Društvo Sloga je ostalo katoliškemu taboru in leta 1907 prevzelo ime Slovenska ljudska stranka za Goriško. Leta 1906 se je razbila sloga na Štajerskem. Liberalci z Vekoslavorn Kukovcem na čelu so v Celju ustanovili Narodno stranko za Štajersko, leta 1907 je Anton Korošec v Mariboru ustanovil katoliško Slovensko kmečko zvezo. Na Koroškem je vodilo vso slovensko politiko leta 1890 ustanovljeno Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence, v Trstu pa liberalno usmerjeno društvo Edinost. Po volilni reformi 1907 je na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem in Koroškem prevladala SLS, ki je imela najširšo socialno bazo. Goriška je ostala bojno polje obeh političnih strank. V Trstu katoliški tabor ni imel nobene moči.

9. Slovenci in (jugo)slovanska ideja

Zaradi strahu pred utopitvijo v nemškem ali italijanskem morju je slovenska politika iskala oporo pri drugih slovanskih narodih monarhije, Kot ljubljanskemu županu Ivanu Hribarju je spomin na »neizmerno in nepremagljivo slovanstvo« mnogim »pričaral pred oči svetel grad v oblake« - in ta grad je bilo upanje, da Slovani »če se krepko dela lotimo ... avstrijsko državo lahko spremenimo v slovansko«.

NEOSLOVANSKO GIBANJE

Pred prvo svetovno vojno so nekateri slovenski politiki žagovarjali neoslovansko gibanje, ki si je prizadevalo za gospodarsko, kulturno in politično sodelovanje avstrijskih Slovanov in za zunanjepolitično naslonitev Avstro-Ogrske na Rusijo. Neoslavizem je bil posledica strahu pred rastočim gospodarskim in političnim vplivom Nemčije. Pobudnik gibanja, češki politik Karel Kramar, je v povezovanju in enotnosti Slovanov videl zagotovilo, da jih bo Avstrija upoštevala in priznala za enega od pomembnih konstitutivnih elementov države in jim priznala vse politične pravice. Neoslovansko gibanje se je zavzemalo za sodelovanje Avstro-Ogrske z Rusijo, ki bi lahko edina omejevala nemški prodor proti jugovzhodu in varovala slovanske narode. Po revoluciji 1905 bolj demokratično Rusija naj bi postala prva politična in gospodarska zaveznica monarhije.

JUGOSLOVANSKA IDEJA

V okviru slovanske usmeritve se je slovenska politika vse bolj opirala na južnoslovanske narode. Prepričanje, da sta ob naraščajoči nemški in italijanski nevarnosti obstanek in razvoj slovenskega naroda možna le z naslonitvijo na Hrvate in Srbe, je na začetku 20. stoletja postalo splošno. Od aneksije Bosne in Hercegovine (1908) sta se obe slovenski meščanski stranki zavzemali za trialistično preobrazbo monarhije.

Trialistični koncepti, ki so v okviru monarhije predvidevali oblikovanje jugo-slovanske državne enote z enakim statusom, kot sta ga imeli Avstrija in Ogrska, so prišli v ospredje med balkanskimi vojnami 1912/13, ko se je jugoslovansko čustvovanje med Slovenci okrepilo. Za trializem si je prizadevala Slovenska ljudska stranka, ki je ob povezovanju s hrvaško Stranko prava računala na pomoč »velikoavstrijskih« krogov okoli prestolonaslednika Franca Ferdinanda.

Slovenska različica trializma, ki je v zamišljeno »jugoslovansko« enoto vključevala celotno slovensko »etnično ozemlje«, je izzvala odpor vseh nemških strank, pa tudi Madžarov in Cehov. Naklonjen ji ni bil tudi dober del hrvaških in srbskih politikov. Hrvaško-srbska koalicija, ki je obvladovala politično življenje na Hrvaškem, se pri iskanju rešitve »jugoslovanskega

vprašanja» ni ozirala na Slovence, ampak se je poskušala dogovarjati z Madžari in (na račun Slovencev na Primorskem) tudi z italijanskimi iredentisti.

PREPORODOVCI

Edini z odkrito protiaustrijskim stališčem so bili prepородovci, tajna orga-nizacija jugoslovansko usmerjenih dijakov, ki so v letih 1912-13 izdajali glasilo Preporod. Rešitev jugoslovanskega (in slovenskega) vprašanja so videli po revolucionarni poti. Federalizacija Avstrije naj bi bila neizvedljiva, »ker bi se ne mogla izvršiti mirnim potom, ampak samo z orožjem v roki«, vojaško silo pa so imeli v rokah Nemci in Madžari. Menili so, da je Avstrija kot država enakopravnih, svobodnih narodov utopija, »ker se življenjski interesi teh narodov križajo«. Poudarjali so, da se lahko jugoslovanska država vzpostavi le na ruševinah Avstro-Ogrske.

Proti avstrijske ideje prepородovcev so našle le malo privrženecv. Večina je menila, da ima jugoslovanstvo za Slovence pomen le toliko, »v kolikor se da stisniti v meje naše monarhije«. Po izbruhu prve svetovne vojne so oblasti zaprle vodilne prepородovce in njihove simpatizerje ter konec leta 1914 proti njim uprizorile t. i. veleizdajniški proces. Med procesom je velik del slovenske javnosti simpatiziral z obsojenci, čeprav se ni strinjal z njihovimi idejami.

NEOLIRIZEM

Različni jugoslovanski načrti pred prvo svetovno vojno so krepili zavest o slovenski narodni individualnosti in spodbujali spraševanje o tem, ali so Slovenci samostojen narod ali le ena od vej »troedinega« srbsko-hrvatsko-slovenskega naroda, ki ga je zgodovina usodno razdelila. Del slovenske politične in kulturne elite se je bil v razmišljanjih o tem, kako tesno je sorodstvo

med posameznimi južnoslovanskimi narodi, pripravljen odreči svojemu jeziku in narodnim posebnostim. Eden od vodilnih neolircev je bil literarni zgodovinar in predsednik Slovenske matice Fran Ilesič. Neolirske težnje so bile močne tudi v JSDS. Vt. i. tivolski resoluciji, sprejeti na konferenci stranke novembra 1909 v Ljubljani, so se slovenski socialdemokrati zavzeli za »popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov« terzaskupen narodnj Jezik, ki naj bi bil prvi pogoj zaskupno življenje Jugoslovanov. Tudi del prepородovcev je bil naklonjen »naravni« kulturni (jezikovni) stopitvi Slovencev s Hrvati in Srbi. Vpliv neolirizma med slovenskimi intelektualci je pokazala anketa o jugoslovanstvu, kije leta 1913 organizirala goriška revija Veda. V odgovorih je več slovenskih izobražencev, kulturnikov in politikov menilo, da so Slovenci, Hrvati in Srbi »ena etnična (rodovna) skupina«, da torej »tvorijo en narod v strogo kulturnem smislu besede«.

CANKARJEVO PREDAVANJE SLOVENCIM IN JUGOSLOVANI

Večina Slovencev je zavračala neolirizem in zagovarjala slovensko narodno individualnost. Mihajlo Rostohar, takrat docent za filozofijo na univerzi v Pragi, je v reviji Napredna misel leta 1912 zapisal: »Najdejo se danes na Slovenskem že ljudje z akademično izobrazbo, ki se javno okoli bahajo, da niso več Slovenci ampak Jugoslovani. In iz jugoslovanskega renegatstva hočejo celo delati slovensko narodno gibanje!«

Aprila 1913 je Ivan Cankar v predavanju Slovenci in Jugoslovani ločil politično jugoslovanstvo od kulturnega, Zavzel se je za politično združitev južnoslovanskih narodov v »zvezno republiko jugoslovansko«, o kulturnih razlikah med južnoslovanskimi narodi pa je povedal: »Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu zame sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo; toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim čisto samostojnim kulturnim življenjem. Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratrance, po kulturi, ki je plod večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu.«

10. Zgodnja industrializacija slovenskega prostora

AGRARNI SEKTOR

Sredi predmarčnega obdobja so se začeli kazati učinki dolgotrajnega posodabljanja agrarnega sektorja. Težnja po večji tržni naravnosti kmetov in intenzivnejši obdelavi zemlje je povzročila občutno zmanjšanje zemlje v prahi, uvajanje novih kultur, ki so regenerirale zemljo po žitnem ciklusu (detelja, koruza, krompir, stročnice), hlevske živinoreje in načrtno gnojenje njiv. Vse je prispevalo k večjemu hektarskemu donosu. Po treh zaporednih slabih letinah od 1815-17 in veliki lakoti se je na Kranjskem in Štajerskem uveljavil krompir, na Koroškem, Goriškem in Štajerskem pa tudi koruza. Za napredek je bilo velikega pomena uveljavljanje strniščnih pridelkov (ajda, repa) ter industrijskih (lan, konoplja) in krmilnih rastlin (zlasti detelje). Uvajanje krmilnih rastlin je omogočilo prehod z ekstenzivne pašniške na intenzivno hlevsko živinorejo, brez katere ni gnojenja, nujnega za novo agrarno tehniko in sistem.

ZAČETKI INDUSTRIJALIZACIJE

Napredek v kmetijstvu je bil pogoj za razvoj neagrarnega sektorja. V predmarčnem obdobju se je v vseh slovenskih deželah povečevalo število manufaktur. Do sredine 19. stoletja jih je bilo približno 250 (65 v Trstu). Ob koncu dvajsetih let so se pojavile prve sodobne strojne tovarne, ki so uporabljale parno silo. Tehnični napredek se je kazal v tekstilni industriji, kjer so sodobne strojne bombažne predilnice (1828 v Ajdovščini, 1838 v Ljubljani in 1839 v Preboldu) postopno izrinjale manufakturno in založniško proizvodnjo (gorenjsko suknarstvo, proizvodnja platna na škofjeloškem območju in goriško svilarstvo).

Hkrati s postopnim uveljavljanjem parne energije v industriji in prometu (železnica) se je razvijalo premogovništvo. Trgovina in promet sta s prihodom železnice (leta 1846 do Celja in 1849 do Ljubljane) doživela revolucionaren preobrat. Razvoj je bil opazen v steklarski, papirni in sladkorni industriji (leta 1828 so v Ljubljani ustanovili dve rafineriji sladkorja). Kljub napredku se je gospodarsko zaostajanje slovenskih dežel za razvitejšimi območji monarhije v predmarcu ves čas povečevalo. Za hitrejšo industrializacijo so na Slovenskem manjkali nekateri pogoji. Hitrejšo posodabljanje kmetijstva je ovirala prepočasna komercializacija agrarnega sektorja (vključevanje kmetov v tržno gospodarstvo), ki ni spodbudila dodatnega povpraševanja po industrijskih izdelkih. Kapitala, ki bi bil pripravljen vlagati, ni bilo dovolj, največjo vlogo sta imela tržaški in dunajski kapital. Domači kapitalisti so bili navzoči zlasti v rudarstvu in fužinarstvu ter založniški dejavnosti in trgovini.

DEMOGRAFSKI RAZVOJ

Zadostna količina hrane, ki jo je pridelalo posodobljeno kmetijstvo, in uspešen boj proti kužnim boleznim sta, kljub epidemiji kolere leta 1836, spodbudila hitrejšo rast prebivalstva. Zaradi zmanjševanja smrtnosti in visoke rodnosti se je prebivalstvo na Slovenskem v letih 1818-46 povečalo za 28,5 odstotka. Demografska rastni bila enakomerna po celotnem ozemlju današnje Slovenije. Na Primorskem je bila predvsem zaradi intenzivnega priseljevanja v Trst višja (1,6 odstotka na leto) od avstrijskega povprečja (1,1 odstotka), na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem pa nižja (0,9 odstotka na leto).

Demografski razcvet je povzročil spreminjanje socialne strukture dru-žbe. Hitro razslojevanje podeželskega prebivalstva sta pospeševala komercializacija kmetijstva in zakon o delitvi kmečke posesti ob dedovanju. V predmarčnem obdobju je drobitev kmečke posesti napredovala na celotnem ozemlju današnje Slovenije. Zlasti na Dolenjskem in Notranjskem je šlo marsikje za razkroj starih kmečkih gospodarskih enot. Število gruntarjev je ostajalo enako, število kajzarjev in gostačev, ki so si zagotavljali preživetje z dodatnim delom v neagrarnih dejavnostih (železarstvo, prevoznitvo, domača obrt), pa se je povečevalo.

V rastočih mestih (v obdobju 1818-46 se je delež mestnega prebivalstva na Slovenskem zvišal za 43 odstotkov, v Ljubljani za 75 odstotkov in v Trstu za 86,4 odstotka) se je opazno povečevalo število tistih, ki so živeli od svojega dela. Leta 1831 so kar 49 odstotkov prebivalstva Ljubljane predstavljali delavci, dninarji, služinčad ter priložnostno zaposleni oziroma nezaposleni s svojimi družinskimi člani, 32 odstotkov trgovci, obrtniki, pomočniki ter

vajenci, 12 odstotkov plemiči, duhovniki, uradniki in rentniki, skoraj 8 odstotkov pa »študentje«.

11. Gospodarski razvoj na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja

Po zmagi nad revolucijo (1848) si je neoabsolutistični režim z različnimi liberalnimi ukrepi prizadeval oživiti gospodarstvo. Za krepitev trgovinske menjave sta bila pomembna ukinitve notranje carinske meje proti Ogrski (1851) in znižanje carin za številne izdelke (1852). Za razvoj agrarnega sektorja je bila (dolgoročno) pomembna zemljiška odveza, kije bila prvi pogoj za napredek v neagrarnem sektorju. Velike državne naložbe v prometno infrastrukturo (gradnja železnic) so vplivale na razvoj težke industrije.

LIBERALNA GOSPODARSKA POLITIKA

Vladni ukrepi za liberalizacijo gospodarstva niso prinesli le pozitivnih učinkov. Zemljiška odveza, ki so jo na Kranjskem izvedli do leta 1853 (drugod do leta 1855), je bila uvod v dolgotrajno krizo kmetijstva. Zaradi visokih davkov in plačevanja odškodnine zemljiškim gospodom, slabih letin in vedno močnejše konkurence so številni mali kmetje ubožali in so se bili prisiljeni s trebuhom za kruhom odpraviti v bližnja industrijska središča ali v tujino. V letih graditve železnice med Ljubljano in Trstom (1849-57) je potreba po premožu, železu in lesu pozitivno vplivala na železarstvo in premogovništvo (v Zasavju). Okrepila se je trgovina. Gospodarski pomen Ljubljane, ki je bila osem let končna postaja železnice iz Dunaja in prekladalna postaja za blago, ki je prihajalo iz Trsta ali bilo namenjeno tja, se je močno povečal. Trst je močno napredoval: leta 1853 so začeli graditi arzenal, veliko ladjedelnico in mehanično delavnico avstrijskega Lloydja, tedaj največje paroplovne družbe v Sredozemlju.

Ko je leta 1857 izbruhnila gospodarska kriza, se je pokazalo, da gospodarska politika neoabsolutističnega režima ni bila uspešna. Izjemni stroški za policijo in vojsko so državo pripeljali na rob bankrota, zato je bila po obnovi ustavnega življenja (1861) Schmerlingova vlada prisiljena voditi izjemno restriktivno denarno in finančno politiko.

Za dolgoročno stabilizacijo finančnih razmer so bili pomembni t. i. bančni akti (1862), s katerimi so vzpostavili nadzor nad emisijo papirnatega denarja in znižali srebrno ažijo (razliko v vrednosti med papirnatim in kovinskim denarjem). V letih 1861-65 se je tako količina denarja v obtoku v povprečju zmanjševala za 8 odstotkov na leto. Vlada je opazno zmanjšala izdatke za vojsko in vodila strogo varčevalno politiko. Toda omenjeni ukrepi niso bili dovolj za omilitev posledic politike in gospodarske krize leta 1857.

V prvi polovici šestdesetih let so se opazno skrčile zasebne in državne naložbe v neagrarni sektor. Gradnja železniških prog, ki je prej dajala najpomembnejši impulz gospodarstvu, je zastala (leta 1864 so zgradili le 38 km prog). Železarstvo se je znašlo v krizi. Rudnik in železarna v Storah, ki je izdelovala »najboljše železne ploše za cesarske vojskine ladje«, sta leta 1864 morala zapreti vrata. V težavah je bila tekstilna industrija, saj so v času ameriške državljanske vojne cene surovega bombaža na svetovnih trgih skočile v nebo. Agrarni sektorje bil na udaru zaporednih slabih letin in konkurence poceni žita iz Amerike in Rusije.

OBDOBJE USTANAVLJANJA (1867-73)

Neugodne gospodarske razmere so se začele izboljševati konec leta 1866 po izgubljeni vojni s Prusijo in Italijo, ko je Belcredijeva vlada opustila restriktivno denarno politiko in začela povečevati količino denarja v obtoku. Ta ukrep je sprožil optimizem, ki gaje podžgala »čudežna letina« 1867. Na gospodarsko rast je pozitivno vplivala dualistična preobrazba monarhije, ki je prinesla stabilizacijo notranjepolitičnih razmer in natančne dogovore o trgovski in carinski politiki, posrednih davkih, razdelitvi državnega dolga in izgradnji železnic.

Z letom 1867 se je v Avstriji začel gospodarski boom (»obdobje usta-navljanja«), ki se je kazal v izjemno hitrem ustanavljanju novih delniških družb in bank ter v pospešeni graditvi železniških prog. Količina delnic v obtoku se je povečevala, dividende so silile kvišku. Na trgu je bilo dovolj kapitala, ki je bil pripravljen kreditirati industrijo, obrt in kmetijstvo. Na Dunaju, v Pragi in v manjših deželnih glavnih mestih so ustanovili nove velike banke, ki so sodelovale pri vlaganjih v industrijo. Pojavila se je prva večja koncentracija v posameznih industrijskih panogah. Leta 1869 so se

železarski obrati na Kranjskem povezali v Kranjsko industrijsko družbo (KID), ki je z združitvijo nekdanjih Zoisovih in Ruardovih obratov Jesenice spremenila v sodobno industrijsko središče. Leta 1873 ustanovljena Trboveljska premogokopna družba je povezala pomembnejše rudnike premoga na Slovenskem (Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Liboje, Ojstro, Kočevje) ter rudnik Rasa v Istri.

POLOM DUNAJSKE BORZE 1873

V obdobju gospodarske konjunktore so velikokrat sklepali posle, ki so presejali plačilne zmožnosti oz. kreditno sposobnost udeležencev. V priča-kovanju odprtja velike svetovne gospodarske razstave na Dunaju 1. maja 1873 je tamkajšnja borza zajela špekulacijska vročica, ki je bila daleč od realnega stanja gospodarstva. Dober teden po odprtju razstave (na »črni petek«, 9. 5. 1873) so vrednosti delnic na borzi začele padati.

»Veliki zlom« je pomenil konec iluzije o neomejeni gospodarski rasti. V nekaj mesecih se je borzni kapital znižal za 1,5 milijarde glđ. Številne banke in delniške družbe so propadle. Veliko podjetnikov in navadnih državljanov, ki so špekulirali, je izgubilo premoženje.

Polom dunajske borze je povzročil prekinitev konjunktorne rasti in za dve desetletji upočasnil gospodarski razvoj monarhije, ni pa povzročil popolnega zloma njenega gospodarstva. Kriza je najbolj prizadela industrijsko najbolj razvita območja (Češka, Moravska, Spodnja Avstrija), v pretežno agrarnih deželah (na območju Ogrske) so bile njene posledice veliko manjše. Borzni zlom je uničujoče vplival na trg kapitala, saj je propadlo precej bank. Kapital se je iz Cislajtanijske selil na Ogrsko in odtegnil podporo domači industriji in kmetijstvu.

Vlaganja v prometno infrastrukturo so se skrčila. Potem ko so v letih 1867-73 v Avstro-Ogrski zgradili 9472 km prog, so jih v naslednjih sedmih letih le še 2840 km. Na ozemlju današnje Slovenije se je gradnja železnic za skoraj dve desetletji povsem ustavila. To je poglobilo težave v železarstvu, premogovništvo, gradbeni in strojni industriji. Poslabšale so se razmere v kmetijstvu, ki je bilo v težavah že od zemljiške odveze.

DISKREDITACIJA EKONOMSKEGA LIBERALIZMA

Zaradi padanja cen industrijskega blaga, zaostrene konkurence in nižanja življenjskega standarda nižjih slojev so ljudje dobili vtis, da živijo v obdobju »velike depresije« (poslovni optimizem se vrnil šele po letu 1896). V resnici kriza ni bila tako globoka in dolgotrajna. Dno je dosegla leta 1876, potem so se začele razmere izboljševati. Leta 1879 so se začeli kazalci industrijskega razvoja usmerjati navzgor. To je bila v veliki meri posledica ekonomske politike Taaffejeve vlade, ki ni dovolila, da bi gospodarstvo urejala zgolj »nevidna roka« trga. S protekcionistično zaščito domačega dela in kapitala, zavarovanimi carinami, ugodnimi posojili, zniževanjem davkov, politiko subvencij, državnih vlaganj in poddržavljanja železniškega omrežja je vlada spodbudila nov zagon v tekstilni, strojni, metalurški in gradbeni industriji ter vzpostavila pogoje za nov konjunktorni cikel po letu 1866.

S krizo je bilo konec liberalne utvare o neomejeni gospodarski rasti in družbenem napredku. Ekonomski liberalizem je postal glavni krivec za nastale razmere.

POSLEDICE KRIZE NA SLOVENSKEM

Neposredni učinki zloma borze in krize na Slovenskem niso imeli dramatičnih razsežnosti. Propadla so predvsem podjetja, ki so že bila v težavah. Obrati, ki so delovali dobro, so si kmalu opomogli in od osemdesetih let 19. stoletja ob pomoči tujega kapitala začeli posodabljanje in širiti proizvodnjo. Kranjska industrijska družba, ki je morala zapreti nekaj nerentabilnih fužin na Gorenjskem, je že v osemdesetih letih konsolidirala svoje poslovanje. Trboveljska industrijska družba se je po letu 1880, ko je prišla v roke francoskega kapitala, hitro razvijala. S stabilizacijo gospodarskih razmer (po 1879) je na današnjem slovenskem ozemlju začela delovati vrsta novih, uspešnih industrijskih obratov.

Posledice krize so bile najbolj opazne v kmetijstvu, čeprav so bili vzroki za to starejši. Težave so bile posledice izvajanja zakona o zemljiški odvezi (odškodnina), visokih davkov, prepočasnega posodabljanja kmetijstva, izgube dohodka iz neagrarnih dejavnosti zaradi propadanja kmečke obrti in prevoznitva ter znižanja cen kmetijskih pridelkov zaradi tuje konkurence (npr. žito iz Rusije in ZDA). Položaj se je začel izboljševati šele na prelomu stoletja.

(predvsem rudarji iz Zasavja) v rudarska območja Nemčije (VWestfalija), kjer je bilo že leta 1900 10.000 slovenskih delavcev.

12. Agrarna kriza in izseljevanje

Izseljevanje izslovenskega prostora vtujinoje bilo del širšega procesa, kije zajel monarhijo konec šestdesetih let. V letih 1851 -60 seje iz celotne Cislajtanije izselilo le 31.000 ljudi, v letih 1881-90 pa je število emigrantov doseglo 248.000, v letih 1891-1900 440.000 in v letih 1901-10 1,2 milijona ljudi. V kriznih letih 1907 in 1913, ko se je iz Cislajtanije izselilo 177.400 oziroma 194.500 ljudi, sta bila dosežena absolutna vrhunca izseljevanja, ki se je skoraj v 90 odstotkih usmerjalo v ZDA. V desetletju 1900-10 je kar 24,4 odstotka vseh priseljencev v ZDA izviralo iz Avstro-Ogrske. V Kanadi je bil njihov delež v enakem obdobju 7,3-odstoten.

OBMOČJA IZSELJEVANJA

V avstrijski polovici monarhije je izseljevanje najbolj zajelo gospodarsko zaostala, pretežno agrarna območja na vzhodu (Galicija, Bukovina) in jugu države (Dalmacija). Slovenski prostor je bil v primerjavi z njimi bolj razvit, vseeno pa je bil značilno območje izseljevanja. To dokazujejo velike razlike med naravnimi in dejanskim gibanjem prebivalstva. Potem ko je bil na ozemlju današnje Slovenije v obdobju 1846-1910 presežek števila rojstev nad številom umrlih 554.000, se je število prebivalstva dejansko povečalo le za 244.000. Kar 57,7 odstotka naravnega prirastka so zajela migracijska gibanja, ki so v različnih deželah potekala z različno dinamiko.

Proces izseljevanja je najbolj zajel Kranjsko, Spodnjo Štajersko in Koroško. V letih 1846-1910 je izseljevanje zajelo skoraj tri četrtine populacijskega prirastka na Kranjskem. Obseg izseljevanja je od popisa do popisa prebivalstva naraščal in doživel vrhunec v desetletju pred prvo svetovno vojno, ko je migracijski saldo znašal kar 70 odstotkov naravnega prirastka dežele. Nekoliko manj je bila prizadeta Spodnja Štajerska, kjer je v desetletju 1891 -1900 izseljevanje »požrlo« skoraj dve tretjini, v letih 1901-10 pa več kot pol naravnega prirastka. Koroška je bila najbolj prizadeta v tretji četrtini 19. stoletja (v letih 1857-69 je negativni migracijski saldo dosegel 71,4 odstotka) in v devetdesetih letih 19. stoletja. Na Primorskem je bila območje izseljevanja predvsem Goriška. Tam je v letih 1870-1900 izseljevanje zajelo od polovice do dveh tretjin naravnega prirastka, v desetletju pred prvo svetovno vojno pa padlo na približno 10 odstotkov. V Istri je bilo izseljevanje in priseljevanje ves čas v ravnovesju. Trst z okolico je bil že v predmarčnem obdobju območje priseljevanja. V letih 1857-69 se je število njegovih prebivalcev zvišalo za 18.391 ljudi, v desetletju 1870-80 za 18.611, v desetletju 1881-90 za 13.762, v desetletju 1890-1900 za 20.912 in v desetletju 1901-10 kar za 50.911.

DINAMIKA IZSELJEVANJA

Posamezniki ali manjše skupine so odhajale v ZDA že od sredine prve polovice 19. stoletja. Poleg misijonarjev, kakršna sta bila Friderik Baraga in Franc Pire, so med zgodnjimi priseljenci v ZDA prevladovali krošnjariji iz Bele krajine, ki so se sčasoma kot trgovci ustalili v nekaterih velikih mestih, zlasti v Chicagu. Njim so po koncu ameriške državljanske vojne (1865) sledili kmetje iz okolice Bleda, Dovij in Mojstrane, ki so se odzvali na poziv misijonarja Franca Pirca, od leta 1865 vladnega komisarja za naseljevanje, naj se naselijo v Minnesoti. V sedemdesetih letih se je izseljevanje v ZDA postopno krepilo, dokler ni na prehodu v osemdeseta leta postalo množično.

Poglavitna vzroka za izseljevanje sta bila kriza agrarnega sektorja in prepočasna industrializacija. Med izseljenci so prevladovali podkmečki sloji (kajzarji, posli, dninarji, kmečki sinovi in hčere), ki doma niso našli primerne eksistence. Z zaostrovanjem agrarne krize je v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja izseljevanje v ZDA in druge prekomorske in evropske države dobilo neslutene razsežnosti.

OBSEG IZSELJEVANJA

Natančna ocena obsega izseljevanja do prve svetovne vojne ni mogoča, saj izseljencev niso nikjer popisovali po narodni, ampak po državni pripadnosti. Izjema je bil popis prebivalstva v ZDA leta 1910, saj vsebuje podatke o materem jeziku. Popis je ugotovil 123.631 slovenskih izseljencev prve in 59.800 druge generacije. Ocenjuje se, da se je do leta 1914 iz slovenskega dela monarhije izselilo 300.000 ljudi, od teh približno dve tretjine v ZDA, v nekoliko večjem številu pa še v južno Ameriko (Argentina) in Kanado ter

Številni so si zagotovili preživetje v industrijskih in rudarskih središčih Zgornje Štajerske in Zgornje Avstrije ter na Ogrskem in po okupaciji Bosne in Hercegovine (1878) tudi tam. Med izseljenci so prevladovali moški, stari od dvajset do štirideset let, najbolj produktiven del populacije. Poročeni moški so šli na pot praviloma sami, po nekaj letih pa so se jim pridružile žene z otroki. Na dva moška se je izselila ena ženska. To je vplivalo tako na poročnost kot tudi na izjemno visok delež žensk med aktivnim prebivalstvom (zlasti na Kranjskem).

Obstajale pa so tudi specifične ženske oblike izseljevanja. Ženske iz Vipavske doline, s Krasa in iz Goriške so se izseljevale v Egipt, kjer so delale kot služkinje in dojilje (aleksandrinke). Že leta 1887 je bilo v Egiptu več kot 5000 slovenskih deklet. Nekaj posebnega je bilo izseljevanje slavninaric iz Domžal in okolice, ki so se kot izučene izdelovalke slavninikov zaposlile v New Yorku, Chicagu in drugih večjih ameriških mestih.

13. Gospodarski in družbeni razvoj na prelomu stoletja

Ko je krmilo avstrijske barke prevzel grof Eduard Taaffe (1879), je bilo konec obdobja stagnacije, ki je povzročilo padanje cen industrijskih izdelkov in proizvodnje. Taaffejeva vlada si je prizadevala stabilizirati in pognati avstrijsko gospodarstvo. S protekcionistično gospodarsko politiko je poskušala okrepiti domače gospodarstvo in ga ubraniti pred vplivi tuje konkurence, s premišljeno socialno politiko v korist kmetu, malemu obrtniku in delavcu pa omiliti posledice gospodarske krize. Uspelo ji je oživiti gospodarstvo in spodbuditi novo industrijsko rast, ki seje kazala v vseh sektorjih gospodarstva in na vseh območjih monarhije.

INDUSTRIJSKA RAST

Do sredine devetdesetih let je bila industrijska rast dokaj počasna. Po letu 1896 je sledilo obdobje pospešene industrializacije (t. i. drugo obdobje »ustanavljanja«). V desetletju 1880-90 se je število industrijskih podjetij na Slovenskem zvišalo za 30 odstotkov, v desetletju 1890-1900 za 54 odstotkov in v desetletju 1900-10 za 44 odstotkov.

Industrijska rast je bila najbolj opazna v sektorjih, ki so cveteli v obdobju ustanavljanja. V železarstvu je tehnološko posodobitev (raba Siemens-Martinovih peči) spremljala dokaj hitra koncentracija velikih podjetij, ki je privedla do oblikovanja kartelov in oligopolnegaobvladovanjatrga. Ob propadu manjših, tehnološko zastarelih železarskih obratov (npr. Auerspergove železolivarne na Dvoru pri Žužemberku leta 1891) sta železarstvo na Slovenskem obvladovali dve veliki družbi. Železarni v Štorah in na Prevaljah sta bili v sklopu Alpske montanske družbe (1881), železarski obrati na Gorenjskem pa v sklopu Kranjske industrijske družbe (KID), ki je v obdobju krize zaprla večino nerentabilnih obratov in skoncentrirala proizvodnjo na Jesenicah. Od leta 1897, ko je KID vškedenju pri Trstu zagnala velik plavž, v katerega je z ladjami dovažala kakovostno železovo rudo iz Afrike in Grčije, je imela izjemno rast produkcije in dobičkov. Težišče proizvodnje KID se je preselilo v Škedenj, obrati na Jesenicah so bili sekundarnega pomena.

Razvoj železarstva in izgradnja novih železniških prog sta dala razvojne impulze premogovništvu v Zasavju, ki ga je obvladovala Trboveljska premogokopna družba (TPD). Po krizi se jeTPD s francoskim kapitalom (1880) konsolidirala in v svojih rokah združila pomembnejše rudnike na današnjem slovenskem ozemlju.

V osemdesetih letih sta tuji in domači kapital na današnjem slovenskem ozemlju ustanovila več novih industrijskih obratov. Leta 1880 ustanovljena papirnica v Radečah se je specializirala za proizvodnjo posebnih vrst papirja, Bonačeva ljubljanska kartonažna tovarna (1883) je izdelovala kartonsko in papirno embalažo za trgovino in industrijo. V Trzinu so začeli nastajati prvi industrijski obrati za izdelavo čevljev. Razvijala se je kemična industrija. Leta 1879 so v Mariboru ustanovili tovarno mila, leta 1883 v Ljubljani tovarno kleja. Leta 1885 je začela obratovati Bombažna predilnica in tkalnica vTrzinu in leta 1886 bombažna predilnica v Litiji. V Izoli so v letih 1879 in 1882 ustanovili dve tovarni ribjih konzerv. Z izgradnjo novih lokalnih železniških povezav (npr. dolenske železnice 1894) so se izboljšali pogoji za razvoj lesne industrije in za večji izvoz žaganega (neobdelanega) lesa.

Pospešeno industrializacijo je spodbudila tudi velikopotezna gospodarska politika vlade barona Ernsta von Koerberja (1900-04), ki je želela razraščajoče se nacionalne konflikte v monarhiji premostiti s posodabljanjem gospodarstva in rastočo blaginjo prebivalstva. V jedru Koerberjevega programa sta bili izgradnja neposredne železniške linije med Prago in Trstom prek Linza in Salzburgater povečava in posodobitev tržaškega pristanišča. Po dokončanju proge (1906) čez slovensko ozemlje (Bohinjska železnica) je KID s svojimi obrati v Škednju doživljala razcvet, naraščala je trgovina med Trstom in njegovim zaledjem. Industrijski razvoj ni obšel niti notranjosti slovenskega ozemlja. Zlasti ob južni in gorenjski železnici so od konca 19. stoletja nastajali novi industrijski obrati. Westnova tovarna emajlirane posode v Celju, ki je začela obratovati 1894 z desetimi zaposlenimi, je pred prvo svetovno vojno zaposlovala že več kot tisoč delavcev.

Od preloma stoletja se je pri ustanavljanju novih industrijskih podjetij uveljavljal domači kapital. Slovenski gospodarstveniki so leta 1900 ob pomoči češkega kapitala ustanovili Ljubljansko kreditno banko in kmalu zatem še Jadransko banko v Trstu. Obe sta prevzemali lastništvo nad industrijskimi podjetji in prispevali h gospodarskemu povezovanju slovenskega prostora.

Na začetku 20. stoletja je bilo 80 odstotkov vsega delavstva zaposlenega v rudarstvu, železarstvu, kovinski, lesni in živilski industriji ter v gradbeništvu, v panogah, ki so temeljile na črpanju naravnih virov. Preostali so bili zaposleni v manjših industrijskih in večjih obrtniških obratih. Številni obrtniki so si »nabavili najosnovnejše stroje in krenili na pot podjetništva ali spremenili filozofijo proizvodnje. Prenehali so namreč delati z lastnimi surovinami in za prodajo. Usmerili so se v storitve, izvrševanje naročil za znanega potrošnika ali na popravila, kjer jim industrijska proizvodnja še ni mogla konkurirati.« (Žarko Lazarevič) Koncentracija industrijskih podjetij je bila značilna za mesta ob južni (Maribor, Celje, Ljubljana) in Gorenjski železnici (Kranj, Jesenice). V njih je prebivalstvo naraščalo najhitreje.

SPREMENBE SOCIALNE KULTURE

Hitra industrijska rast, ki je še zaostajala za rastjo v razvitejših območjih monarhije (Češka, Spodnja Avstrija, Moravska, Slezija), je vplivala na spreminjanje socialne strukture. Po letu 1880 se je začel delež kmečkega prebivalstva med gospodarsko aktivnim prebivalstvom zmanjševati.

Delež kmečkega prebivalstva med aktivnim pridobitnim prebivalstvom

Leto	%
1857	83,3
1869	81,5
1880	81,1
1890	75,8
1900	73,3
1910	66,7

Pred prvo svetovno vojno sta se s kmetijstvom sicer preživljali dve tretjini prebivalcev na Slovenskem, a naraščanje zaposlovanja v industriji, trgovini, obrti, prometu, storitvenih dejavnostih in javnih službah je bilo strmo. Opisani proces se je kazal tudi v naraščanju števila prebivalcev mest. Gospodarska (poklicna) pripadnost slovenskega prebivalstva 1900 in 1910(v°/00).

Gospodarstvo v slovenskih deželah je konec habsburške monarhije dočakalo z razvito prometno in finančno infrastrukturo. Zadostne količine kapitala iz domačih in tujih kapitalskih središč so podjetjem omogočala posodobitev proizvodnje in zviševanje konkurenčnosti na domačem in tujem trgu. Množično izseljevanje je omililo agrarno prenaseljenost, izseljenci pa so domov pošiljali izdatna finančna sredstva. Turizem je prinašal vedno več denarja. Elektrifikacija je hitro napredovala in s tem tudi posodabljanje nekaterih obetavnih industrijskih panog. Stopnja industrializacije je bila sicer manjša kot na razvitejšem severu in zahodu, vendar je potekala v skladu s sodobnimi usmeritvami. Po razpadu habsburške monarhije je Slovenija stopila v novo jugoslovansko državo kot njen najbolj razviti del.